

ล้านนาใน พ.ศ. ๒๔๔๐ :
ภาพสะท้อนจากบันทึกของ ปีแอร์ ออร์ต*
Lanna in 1897 :
Reflections from Pierre's Orts' Diary

ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์**
NATTAPON YURUNGRUANGSAK

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบันทึกประจำวันของปีแอร์ ออร์ต ชาวเบลเยียม ซึ่งบันทึกไว้ระหว่างปฏิบัติราชการให้รัฐบาลสยามที่เชียงใหม่ ระหว่างวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ - ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๑ บันทึกของเขาซึ่งเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับล้านนาไว้อย่างละเอียด นอกจากสะท้อนให้เห็นภาพต่าง ๆ ของล้านนาที่สำคัญ ได้แก่ ความพยายามของชาติตะวันตกที่จะ

* บทความวิจัยนี้ปรับปรุงมาจากงานวิจัยเรื่อง “จดหมายเหตุการเดินทางของปีแอร์ ออร์ต : ภาพสะท้อนล้านนาสมัยการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕” ในโครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และได้นำเสนอในการประชุมสัมมนาทางวิชาการ “๑๐๐ เอกสารสำคัญ สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย (ครั้งที่ ๘) : ๗๕๐ ปี ชัยราชบุรี ศรีโยนรัฐราชธานี” วันเสาร์ที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๕ ณ โรงแรมวังคำ อำเภอเมืองเชียงราย จังหวัดเชียงราย

** อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

เข้าแทรกแซงกิจการภายในของล้านนาที่อยู่ภายใต้การปกครองของสยามแล้ว ยังให้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับชีวิตประจำวันของชาวล้านนา การเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจ รวมทั้งทัศนะของเขาเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลลาวเฉียง ระบบการทำงานของข้าราชการ การจัดเก็บภาษี ค่าธรรมเนียม และรายได้ของเจ้าผู้ครองนคร นับเป็นเอกสารต่างชาติที่มีความสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนา เป็นการขยายมิติและมุมมองให้หลากหลาย และจำลองภาพสังคมล้านนาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

คำสำคัญ : ปีแอร์ ออร์ต บันทึกประจำวัน / จดหมายเหตุ ล้านนา

Abstract

The article aims to study Belgian Pierre Orts' diary written while on a mission in Chiang Mai assigned by the Siamese government from August 3, 1897 to January 5, 1898. The diary on Lanna vividly reflects various matters, such as the Western interferences with Lanna's domestic affairs, though Lanna was then a part of Siam. Apart from providing an interesting picture of the administration and economy, it conveys the writer's opinions on the high commissioner of Monthon Laos Chiang, the local government system, tax and duty collections and the governor's income. The diary, therefore, is regarded as a useful source for the study of Lanna history at that time. It could be implemented to broaden the historical perspectives and outlooks on the old Lanna as well as recreating the past.

Keywords : Pierre Orts, Diary, Lanna

การศึกษาสภาพสังคม การเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของล้านนานั้น นอกจากจะศึกษาจากเอกสารของล้านนาและของไทยเองแล้ว ยังสามารถศึกษาหาข้อมูลได้จากบันทึกชาวต่างชาติที่เข้ามาอยู่หรือเดินทางมายังดินแดนล้านนาในแต่ละช่วงสมัยได้อีกด้วย เอกสารต่างชาติที่เป็นที่รู้จักกันดีในแวดวงประวัติศาสตร์ล้านนามีอยู่พอสมควร อาทิ เอกสารจีนโบราณ ไปไปสี่ฟูปาไปต้าเตียน, หมิงสี่อู่, หยวนสี่อู่, บันทึกการเดินทางของ Ralph Fitch บันทึกการเดินทางของ Dr. Daniel McGilvary และหนังสือ An Asian Arcady : the land and peoples of northern Siam ของ Reginald le May

นอกจากบันทึกของชาวต่างชาติที่แพร่หลายเหล่านี้ ยังมีบันทึกประจำวันหรือจดหมายเหตุการเดินทางของ ปีแอร์ ออร์ต (Pierre Orts) ซึ่งพิชฌุ จันทรวิทัน แปลและพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือชื่อ ล้านนาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง (พิชฌุ จันทรวิทัน, ๒๕๔๖) ซึ่งเป็นการบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปีแอร์ ออร์ตได้พบเจอขณะที่เดินทางไปพิจารณาดีทหารสยามทำร้ายรองกงสุลสหรัฐอเมริกาที่เชียงใหม่ ปีแอร์ ออร์ต ได้จดบันทึกประจำวันตลอดระยะเวลา ๕ เดือนเต็ม (๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ - ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๑) ประกอบด้วยเรื่องราวต่าง ๆ ของหัวเมืองล้านนาและหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือในสยาม (ในการศึกษาวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับล้านนาเท่านั้น) ปีแอร์ ออร์ตนี้บรรยายถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ สถานที่สำคัญต่าง ๆ ที่พบเห็น ข้อมูลการเมืองการปกครองของเชียงใหม่และเมืองอื่น ๆ อย่างละเอียดรวมทั้งระบบการจัดเก็บภาษี ค่าธรรมเนียมและเงินรายได้ของพระเจ้าประเทศราชและเจ้าผู้ครองนครต่าง ๆ ในล้านนาในช่วงระยะเวลาแห่งการเริ่มต้นของการปฏิรูปการปกครองระบบใหม่ในหัวเมืองล้านนา

ข้อมูลบางอย่างที่ปีแอร์ ออร์ตบันทึกไว้ไม่ปรากฏในเอกสารอื่น ๆ อาทิ สาเหตุของปัญหาการวิวาทระหว่างข้าหลวงใหญ่กับเจ้านายฝ่ายเหนือจนทำให้เกิดการแบ่งฝ่ายแบ่งพื้นที่เพื่อเตรียมเข้าสู่รบซึ่งกันและกันซึ่งเป็นเรื่องของการแบ่งผลประโยชน์ที่ไม่ลงตัว การแสดงทัศนะของผู้เขียนที่มีต่อข้าหลวง เจ้าผู้ครองนครต่าง ๆ และประเด็นปัญหาเกี่ยวกับการศาลและการปกครองเพื่อนำเสนอข้อมูลเหล่านี้ให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อปรับปรุงแก้ไขระบบศาลและพัฒนาให้มีรูปแบบและวิธีการเป็นสากลขึ้น

นอกจากนี้ จดหมายเหตุการเดินทางของปีแอร์ ออร์ตยังได้สะท้อนบุคลิกภาพและนิสัยของผู้บันทึกไว้อีกด้วย ทั้งด้านการปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถ การรักษา

ผลประโยชน์ให้สยามรวมถึงความเฉลียวฉลาด ความช่างสังเกต และการให้ความเคารพ ในวัฒนธรรมที่แตกต่างอันเป็นคุณสมบัติที่ดีของชาวต่างชาติที่เข้ามาช่วยเหลือและพัฒนาประเทศในเวลานั้น

จดหมายเหตุของปีแอร์ โอรีตมีความโดดเด่นกว่าบันทึกของชาวต่างชาติทั่ว ๆ ไป ที่เข้ามายังดินแดนล้านนาเพราะเขามีโอกาสใกล้ชิดกับข้อมูลและเหตุการณ์ต่าง ๆ รวมทั้งสถานที่ราชการที่คนอื่น ๆ เข้าไม่ถึง ทั้งนี้เพราะตำแหน่งหน้าที่การงานและภารกิจของเขาที่ได้รับมอบหมายในการเดินทางมายังล้านนาโดยเป็นตัวแทนของผู้พิพากษาแห่งรัฐบาลสยามและทำหน้าที่เป็นผู้ตรวจราชการในคราวเดียวกัน ทำให้ข้อมูลที่บันทึกนั้นเป็นไปอย่างตรงไปตรงมา และมีความน่าสนใจ ตลอดจนมีความน่าเชื่อถือที่จะใช้เป็นเอกสารสำคัญอีกชิ้นหนึ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาเมื่อเริ่มมีการปฏิรูปการปกครอง และจัดตั้งระบบเทศบาลและการรวมหัวเมืองต่าง ๆ เข้าเป็นมณฑลลาวเฉียงซึ่งมีชื่อเรียกในเวลาต่อมาว่ามณฑลพายัพ อันเป็นระยะเวลาสุดท้ายของการดำรงอยู่ของอาณาจักรล้านนาก่อนจะถูกกลืนบทบาทและแยกออกเป็นจังหวัดต่าง ๆ เพื่อผนวกเข้ากับสยามอย่างสมบูรณ์ในเวลาต่อมา

ประวัติผู้เขียน

ปีแอร์ โอรีต เกิดเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๕ ณ กรุงบรัสเซลล์ ราชอาณาจักรเบลเยียม ในตระกูลของนักกฎหมายที่สืบทอดกันมาหลายรุ่น ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ ปีแอร์ โอรีตเข้าศึกษาด้านกฎหมาย ณ มหาวิทยาลัยบรัสเซลล์ โดยตั้งความหวังจะรับราชการเป็นผู้พิพากษา แต่ความผันผวนทางการเมืองทำให้หลังจบการศึกษา เขาไม่สามารถที่จะเข้ารับราชการเป็นผู้พิพากษาตามที่ตั้งใจไว้ได้

ช่วงเวลาเดียวกันนี้ สยามได้ว่าจ้างชาวต่างชาติเข้ามาปฏิบัติราชการในกรมกองต่าง ๆ ในตำแหน่งที่ปรึกษาตามพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ ๕ เพื่อพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าตามแนวทางของชาติตะวันตก คณะที่ปรึกษาชาวต่างชาตินี้ มร.โรลลิง ยัคมินส์ (Rollin Jacquemyns) ผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายระหว่างประเทศชาวเบลเยียมเป็นกำลังสำคัญในด้านการต่างประเทศ ยัคมินส์ได้ช่วยแก้ไขและปรับปรุงระบบกฎหมายสยามและวิพากษาคดีของศาลให้หลุดพ้นจากข้อเสียเปรียบเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต

ทางการศาลที่คนในบังคับของประเทศต่าง ๆ สามารถขึ้นศาลของประเทศนั้น ๆ ได้ ทั้งที่
ได้กระทำความผิดในสยาม ความสำเร็จในการแก้ไขเปรียบในเรื่องสิทธิสภาพนอก
อาณาเขตทางการศาลในครั้งนี้จึงทำให้เขาได้รับการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าพระยา
อภัยราชาสยามานุกุลกิจ สกลนิติธรรมศาสตราจารย์ มหิบาลมหาสวามีภักดี ปรมีคราช
มนตรี อภัยพิริยบรากรมพาหุที่ปรึกษาราชการทั่วไป ถือนักดินา ๑๐๐๐๐ เมื่อวันที่ ๑๖
พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๙ นับเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ชาวต่างชาติได้รับ
โปรดเกล้าฯ เป็นเจ้าพระยาเทียบชั้นเสนาบดี ทั้งสรวัยบรรดาศักดิ์ที่บ่งบอกถึงความ
จงรักภักดีของเขาในฐานะคนต่างชาติ และความไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง

มร.โรลัง ยัคมินส์ ชักชวนนักกฎหมายชาวเบลเยียมไปช่วยงานในสยามซึ่ง
ขณะนั้นมีชาวเบลเยียมอยู่ในกรุงเทพฯ มากกว่า ๓๐ คน (พิเชณ จันทวิทัน, ๒๕๔๖,
๒๘.) และข่าวเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) (การสู้รบระหว่างสยามกับฝรั่งเศส)
ทำให้สยามต้องเร่งปรับปรุงกฎหมาย การศาล เพื่อให้ประเทศเจริญทัดเทียมอารยประเทศ
ในยุโรป ข่าวนี้ได้รับการตีพิมพ์ในเบลเยียม และเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ ปีแอร์ โอร์ต มีความ
สนใจและแสดงความจำนขอเดินทางมาทำงานในสยาม

เมื่อ ปีแอร์ โอร์ต เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในปลาย พ.ศ. ๒๔๓๙ เขาได้รับ
แต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยที่ปรึกษากฎหมายและทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยโดยตรงของ มร.โรลัง
ยัคมินส์ ในปีเดียวกันนี้ เกิดคดีทหารทำร้ายรองกงสุลสหรัฐอเมริกา ปีแอร์ โอร์ต ได้รับ
มอบหมายให้เดินทางไปพิจารณาคดีนี้ที่ศาล
สำหรับคนต่างชาติ (International Court) ซึ่งตั้ง
อยู่ที่เชียงใหม่ เมื่อพิจารณาแล้วเสร็จ ปีแอร์
โอร์ต ก็เดินทางตรวจราชการยังพื้นที่ภาคเหนือ
และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จากนั้นจึง
เดินทางขึ้นรถไฟกลับกรุงเทพฯ ปีแอร์ โอร์ต
ปฏิบัติหน้าที่ในสยามจนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๔๔๑
จึงได้ตัดสินใจเดินทางกลับประเทศเบลเยียม
เพื่อรักษาสุขภาพและเขาก็ไม่ได้เดินทางกลับ
มาทำงานที่สยามอีก แม้ว่าการทำงานในสยาม
จะเป็นช่วงระยะเวลาสั้น ๆ แต่หลังจากที่กลับ



ปีแอร์ โอร์ต (Pierre Orts)

๔๘ ณัฐพล อยู่รุ่งเรื่องศักดิ์

ไปอยู่เบลเยียมแล้ว เขาได้แสดงตนเป็นมิตรและปกป้องผลประโยชน์ของสยามในทุกโอกาสที่ทำได้ รวมทั้งการเขียนรายงานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยามที่กล่าวถึงข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นและวิพากษ์วิจารณ์ฝรั่งเศสอย่างตรงไปตรงมา เพื่อลงพิมพ์ในหนังสือรายงานประจำปีของสถานเอกอัครราชทูตต่าง ๆ ของเบลเยียม

ปีแอร์ โอรีต ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ ที่เมืองแดงดอน หมู่บ้านเล็ก ๆ ชายแดนประเทศเบลเยียม-ลักเซมเบิร์ก รวมอายุ ๘๖ ปี

บริบทประวัติศาสตร์

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เป็นระยะเวลาที่ชาติตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากขึ้น โดยมีจุดประสงค์สำคัญคือ การแสวงหาอาณานิคม ซึ่งทำให้เวียดนาม กัมพูชา และลาว ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส ขณะที่พม่าและมลายูตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินวิเทโศบายผูกสัมพันธ์ไมตรีกับมหาอำนาจชาติตะวันตกอื่น ๆ ได้แก่ สหรัฐอเมริกาและรัสเซีย ทรงปรับปรุงการบริหารประเทศชาติเพื่อให้เป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตก อย่างไรก็ดี แม้รัฐบาลสยามจะมั่งคั่งในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ แต่ก็ไม่สามารถหยุดยั้งการรุกรานของพวกชาติตะวันตกได้ โดยเกิดกรณีพิพาทกับอังกฤษและฝรั่งเศสจนกระทั่งต้องยอมเสียดินแดนบางส่วนให้กับทั้งสองประเทศนี้

ภายหลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ สยามกับฝรั่งเศสยุติการสู้รบและเจรจาเกี่ยวกับกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงและเป็นที่ให้สยามต้องยอมเสียดินแดนให้ฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก โดยไม่มีทางเลือกเลยเพื่อแลกกับการดำรงไว้ซึ่งเอกราชและอธิปไตย จากเหตุการณ์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้มีการปรับปรุงประเทศในหลาย ๆ ด้าน อาทิ ด้านการปกครอง การทหาร และการศาล เพื่อพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมชาติตะวันตก มีการร่างรัฐธรรมนูญ แบ่งแยกกระทรวง ทบวง กรม และมีการจัดตั้งสภารัฐมนตรีขึ้นเป็นครั้งแรก (วิลพวรรณ ปิติธวัชชัย, ๒๕๔๗ : ๒๕๓.)

ทางด้านกฎหมายและการศาลได้มีการว่าจ้างชาวต่างประเทศ โดยจ้าง มร.โรลด์ ยัคมินส์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ๒๕๕๐ : ๑๓๘-๑๓๙) เพื่อ

ปรับปรุงการศาลยุติธรรมให้เป็นที่เชื่อถือของ
ต่างประเทศเพราะหลังจากสยามได้ลงนาม
ในสนธิสัญญาพระราชไมตรีกับอังกฤษและ
ฝรั่งเศส และสนธิสัญญาไมตรีกับสหรัฐอเมริกา
ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ประเทศแถบตะวันตก
ได้ส่งกงสุลใหญ่เข้ามาดูแลด้านการค้า การ
ปกครองเพื่อดูแลคนของตนอย่างเป็นเอกเทศ
ไม่ยอมให้คนในบังคับของตนมาขึ้นศาลของ
สยาม โดยอ้างความล่าช้าทางการศาลเป็น
เหตุหลัก ซึ่งขณะนั้นสยามยังไม่มีกงสุลใหญ่
หรือทูตไปประจำในประเทศต่าง ๆ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงส่งทูต
พิเศษออกไปติดต่อกับรัฐบาลในทวีปยุโรป
ขณะเดียวกัน มร.โรลิ่ง ยัคมินส์ ก็ปฏิบัติหน้าที่



เจ้าพระยาอภัยราชา (มร.โรลิ่ง ยัคมินส์)

อย่างเต็มกำลังสามารถและได้ชักชวนให้นักกฎหมายชาวเบลเยียมไปช่วยงานราชการสยาม

ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ ปีแอร์ โอิร์ต ได้พบกับ มร.โรลิ่ง ยัคมินส์ ที่กรุงบรัสเซลส์ และ
แสดงความจำนงว่าจะเดินทางเข้ามาทำงานที่ประเทศสยาม เมื่อปีแอร์ โอิร์ตเดินทางมาถึง
ก็ได้รับให้เป็นผู้ช่วยที่ปรึกษากฎหมายและทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยโดยตรงของ มร.โรลิ่ง ยัคมินส์
ซึ่งในขณะนั้นได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ในปีเดียวกันได้เกิดคดีทะเลาะ
วิวาทระหว่างทหารสยามกับรองกงสุลสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นคดีสำคัญที่อาจจะทำให้
ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลสหรัฐอเมริกาที่มีการสถาปนาความสัมพันธ์
ทางการทูตมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับความกระทบ
กระเทือน คดีนี้มีสาเหตุมาจากนาย อี.วี.เคิลเลตท์ รองกงสุลสหรัฐ ที่รัฐบาลสหรัฐอเมริกา
ส่งมาประจำที่เชียงใหม่เพื่อคุ้มครองทรัพย์สินของหมอก๊ก หรือนายแพทย์แมเรียน เอ. ซีค
อดีตหมอสอนศาสนาชาวอเมริกันที่หันมาประกอบธุรกิจป่าไม้และกำลังเป็นคดีความกับ
รัฐบาลสยาม นายร้อยเอกหลวงภูวนารถและทหารสยามทำร้ายรองกงสุลสหรัฐอเมริกา
บนถนนในนครเชียงใหม่โดยใช้พานท้ายปืนตีสองกงสุลจนร่างกายฟกช้ำ เหตุการณ์ครั้งนั้น
ทำให้ นายจอห์น บาเรตท์ ราชทูตสหรัฐอเมริกาประจำกรุงเทพฯ ได้ยื่นหนังสือร้องเรียน

๕๐ ญัตติพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

ต่อกรมหลวงเทววงศวิโรปการ เสนาบดีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เพื่อขอให้พิจารณา สอบสวนคดีนี้โดยตั้งคณะอนุญาโตตุลาการผสมซึ่งประกอบด้วยฝ่ายสหรัฐอเมริกาและ ฝ่ายสยามขึ้นพิจารณาคดี ทางฝ่ายสยามได้แต่งตั้งปีแอร์ โอรีต ให้เดินทางไปทำหน้าที่ พิจารณาคดีร่วมกับจอห์น บาเรตต์ ราชทูตสหรัฐอเมริกาที่เมืองเชียงใหม่ (พิษณุ จันทวิวัฒน์, ๒๕๔๖ : ๓๕)

ปีแอร์ โอรีต และจอห์น บาเรตต์ ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ โดยนั่งเรือขึ้นมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านเมืองชัยนาท เมือง ปากน้ำโพขึ้นมาตามลำน้ำปิง ผ่านเมืองกำแพงเพชร เมืองตาก จนมาถึงนครเชียงใหม่ ใน วันที่ ๒๔ สิงหาคม ปีเดียวกัน ทั้งสองได้ร่วมกันพิจารณาคดีโดยเบิกพยานทั้งสองฝ่าย มาให้การโดยเริ่มตั้งแต่วันที่ ๓๑ สิงหาคม จนกระทั่งถึงวันที่ ๒๐ กันยายน การพิจารณาคดีก็เสร็จสิ้นและได้ลงนามในคำพิพากษาลงโทษทหารที่ทำร้ายรองกงสุลสหรัฐฯ โดย ผลการพิจารณาคดีและบทลงโทษนั้นลดล้นกันตามความผิด แบ่งเป็น ๓ ระดับดังนี้ (พิษณุ จันทวิวัฒน์, ๒๕๔๖ : ๒๖๐)

ก. นายร้อยเอก หลวงภูวนาทจะต้องย้ายเข้ามาปฏิบัติราชการที่กรุงเทพฯ และ ถูกลดยศเป็นนายร้อยโท และจะไม่ได้รับการเลื่อนยศอีกเป็นเวลา ๒ ปี นับตั้งแต่ การพิจารณาโทษ รวมทั้งจะต้องถูกพักราชการกองทัพโดยไม่ได้รับเบี้ยหวัดเป็นระยะเวลา ๑ ปีนับตั้งแต่วันพิจารณาโทษและจะต้องไม่กลับไปเชียงใหม่อีก ภายในระยะเวลา ๕ ปี นับตั้งแต่วันที่ตัดสิน

ข. นายร้อยตรีจ้อย จะต้องย้ายเข้ามาปฏิบัติราชการที่กรุงเทพฯ และถูก พิจารณาโทษต่อหน้าเจ้าหน้าที่สถานเอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกาในกรุงเทพฯ โดยมี ข้าราชการสยามซึ่งมีตำแหน่งในระดับเท่ากันร่วมอยู่ด้วย และจะไม่ได้รับการเลื่อนยศอีก เป็นเวลา ๑๘ เดือน รวมทั้งจะต้องถูกพักราชการกองทัพโดยไม่ได้รับเบี้ยหวัดเป็นระยะ เวลา ๖ เดือน นับตั้งแต่วันพิจารณาโทษและจะต้องไม่กลับไปเชียงใหม่อีก ภายในระยะ เวลา ๕ ปี นับตั้งแต่วันที่ตัดสิน

ค. นายข้า นายเนียม และนายพุ่มจะต้องย้ายเข้ามาปฏิบัติราชการที่กรุงเทพฯ และถูกพิจารณาโทษต่อหน้าเจ้าหน้าที่สถานเอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกาในกรุงเทพฯ โดยมีข้าราชการสยามซึ่งมีตำแหน่งในระดับเท่ากันร่วมอยู่ด้วย ทั้งสามจะต้องถูกริบ เงินเดือนเป็นเวลา ๓ เดือนนับตั้งแต่วันพิจารณาโทษและจะต้องไม่กลับไปเชียงใหม่อีก

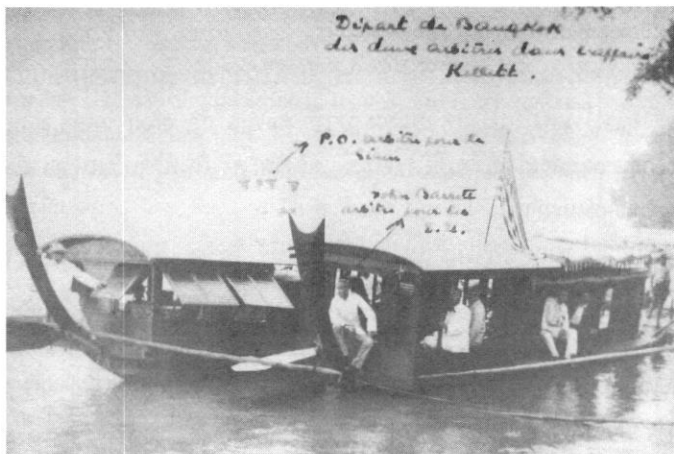
ภายในระยะเวลา ๕ ปี นับตั้งแต่วันที่ตัดสิน

ผลการพิจารณาคดีครั้งนี้ได้รับการตีพิมพ์ในวารสารกฎหมายระหว่างประเทศที่สำคัญของยุโรปในสมัยนั้นหลายเล่ม อาทิ *Revue de droit international et de législation comparée* ส่งผลให้ชื่อเสียงของ ปีแอร์ โอร์ต เป็นที่รู้จักในบรรดานักกฎหมายในยุโรปและสหรัฐอเมริกา

การที่ฝ่ายรัฐบาลสยามเห็นสมควรให้ปีแอร์ โอร์ต เดินทางขึ้นไปพิจารณาคดีครั้งนี้ เนื่องจากในช่วงเวลานั้นประเทศเบลเยียมมีความสัมพันธ์อันดีกับประเทศสยามอย่างต่อเนื่องกันมานับตั้งแต่มีการลงนามในสนธิสัญญาทางการค้าและพันธไมตรี เมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ การสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตอย่างเป็นทางการใน พ.ศ. ๒๔๒๖ รวมทั้งต่อมาในวันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ เมอซีเออร์ ลยอนเวอกเฮเดอนาเยอ ราชทูตเบลเยียม ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าเลโอโปลด์ที่ ๒ แห่งเบลเยียม ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และ มร.โรลัง ยัคมินส์ ยังได้รับพระราชทานสุพรรณบัตรให้ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาซึ่งเป็นตำแหน่งที่สูงที่สุดของขุนนางทั่วไป ดังนั้นการเลือกส่งปีแอร์ โอร์ต ไปพิจารณาคดีจึงทำให้สยามมั่นใจว่าปีแอร์ โอร์ต จะช่วยรักษาผลประโยชน์ของสยามอย่างที่สุด เมื่อพิจารณาจากบันทึกของปีแอร์ โอร์ต ที่บันทึกว่า “ข้าพเจ้ากล่าวว่าการณ์ทั้งหมดเกิดขึ้นเพราะเคลเลตที่ไม่ควบคุมอารมณ์ตนเองด้วย การที่เคลเลตที่มีการกระทำเช่นนี้ก็มีส่วนทำให้ความผิดหรือความรับผิดชอบของคนอื่น ๆ ในคดีนี้ต้องลดน้อยลงไปด้วย ข้าพเจ้าประสงค์จะให้เรื่องนี้ปรากฏอยู่ในคำตัดสินของเราด้วย และในเรื่องนี้ข้าพเจ้าจะไม่ยินยอมเป็นอันขาด” (พิเชณ จันทวิทัน, ๒๕๔๖ : ๗๗) ซึ่งคำพูดลักษณะนี้พอจะอนุมานได้ว่าเป็นความพยายามหาข้อโต้แย้งเพื่อรักษาผลประโยชน์ของทหารสยามและเป็นลู่ทางที่จะลดหย่อนโทษให้เหลือน้อยที่สุด ขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาความยุติธรรมและความสัมพันธ์อันดีระหว่างสองประเทศไว้ได้เป็นอย่างดี

เส้นทางการเดินทาง กรุงเทพฯ-นครเชียงใหม่

ในการเดินทางขึ้นไปพิจารณาคดี ปีแอร์ โอร์ต เริ่มออกเดินทางจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ เวลา ๐๘.๔๕ น. โดยนั่งเรือขึ้นไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา



คณะอนุญาโตตุลาการถ่ายรูปร่วมกันก่อนออกเดินทาง ปีแอร์ โออร์ตยีนกลาง
ระหว่างเพื่อนที่ปรึกษาชาวเบลเยียม จอห์น บาเรตต์ นั่งหัวเรือติดธงสหรัฐอเมริกา

ผ่านเมืองอ่างทอง เมืองชัยนาท เมืองมโนรมณ์ และเข้าสู่เมืองนครสวรรค์ จากนั้นล่องเรือ
ขึ้นต่อไปตามแม่น้ำปิง ซึ่งเต็มไปด้วยอุปสรรคต่าง ๆ ทั้งพายุฝน สันดอนทราย กระแสน้ำ
เชี่ยว และอากาศที่ร้อนระอุ ครั้นเมื่อใกล้ถึงเมืองกำแพงเพชรทิวทัศน์เปลี่ยนไป ซึ่งเขา
บรรยายบรรยายอากาศริมฝั่งของแม่น้ำอย่างมีสีสันไว้ว่า มีต้นไม้จำนวนมากและพันธุ์ไม้
ต่าง ๆ ขึ้นเต็มสองฝั่ง แม่น้ำเริ่มกว้างขึ้นจนดูคล้ายทะเลสาบ เมื่อล่องเรือมาจนถึงเมือง
ระแหงในวันที่ ๑๔ สิงหาคม เขาก็มอบท้องตราแนะนำตัวต่อข้าหลวงเมือง ที่เมืองนี้มี
พระยาสุจริตเป็นข้าหลวง ปีแอร์ โออร์ตยังได้บันทึกข้อมูลของเมืองระแหงไว้ว่า ที่นี้คนใน
บังคับฝรั่งเศสน้อยมาก (สันนิษฐานจากการอ้างสิทธิเพื่อใช้การคุ้มครองจากฝรั่งเศสในคดี
ความที่ต้องขึ้นศาล) ผู้คนไม่นิยมใช้เงินของสยามแต่นิยมใช้เงินรูปี โดยอัตราแลกเปลี่ยน
ทางการ ๕ บาท เท่ากับ ๗ รูปี เงินเดือนของข้าราชการและเสมียนจ่ายเป็นเงินรูปี (พิชญ
จันทรวินัน, ๒๕๔๗ : ๘๓) ปัญหาโรคโคกระบือเบาบางมาก ปัญหาโจรผู้ร้าย การลัก
ขโมยมีน้อย เนื่องจากมีการจัดระบบการปกครองแบบหน่วยย่อยคือ มีการตั้ง “ผู้แก่
บ้าน” (ผู้ใหญ่บ้าน) ขึ้นมาดูแลในแต่ละหมู่บ้าน และยังได้รับรายงานว่ามีนักโทษอยู่
ระหว่างการพิจารณาคดีที่บริษัทบอร์เนียวฟ้องกล่าวหาว่าชาวสยามใช้ตราดอกซุงปลอม
ซึ่งปีแอร์ โออร์ต ได้ให้คำแนะนำว่าให้ใช้ความเที่ยงตรงและขอให้พิจารณาหลักฐานต่าง ๆ

อย่างละเอียด โดยเฉพาะกรณีที่ชาวต่างชาติไม่ได้อยู่อาศัยอยู่ที่นั่นแล้ว ซึ่งคำแนะนำของ
ปีแอร์ โอิร์ต นั้นนับว่าเป็นประโยชน์ต่อการอุทธรณ์ของนักโทษ ทั้งยังได้กล่าวอีกว่าเมื่อ
ระแห่งได้มีการเปิดใช้โทรเลขถึงกรุงเทพฯ แล้ว แต่การติดต่อสื่อสารด้วยโทรเลขนั้นยังมี
ไม่มากและสายโทรเลขไม่ค่อยมีการบำรุงรักษา (พิชญ์ จันทรวิทัน, ๒๕๔๖ : ๖๔)

จากนั้นนั่งเรือขึ้นมาตามแม่น้ำซึ่งในบางช่วงของแม่น้ำปีแอร์ โอิร์ตได้พบเห็น
ท่อนซุงของบริษัทบอร์เนียวลอยมาเป็นระยะ ๆ และมีจำนวนมากขึ้นเมื่อใกล้ถึงนคร
เซียงใหม่ เขาเดินทางมาถึงนครเซียงใหม่เมื่อวันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ เวลา
๑๐.๔๕ น. ใช้เวลาในการเดินทางจากกรุงเทพฯ มานครเซียงใหม่ ๒๕ วัน ซึ่งเขากล่าวว่า
ใช้เวลาเท่ากับระยะเวลาการเดินทางจากบรัสเซลส์มากรุงเทพฯ

ปีแอร์ โอิร์ต ได้จดบันทึกสภาพแวดล้อมของเมืองต่าง ๆ ที่เดินทางผ่านได้อย่าง
น่าสนใจ เพราะทำให้มองเห็นวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนและสภาพแวดล้อมที่เกิดขึ้น
เมื่อกว่า ๑๐๐ ปีที่ผ่านมาพร้อมกับแสดงทัศนะไว้ดังนี้



หอไตรวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่

ชัยนาท	ทิวทัศน์เมืองชัยนาทงดงาม สองฝั่งแม่น้ำมีต้นไม้และป่าเขา...ตอนเย็น สวยและอากาศดี
นครสวรรค์	แม่น้ำปิงที่เราเล่นเรือมาตั้งแต่เข้านับว่าเป็นแม่น้ำที่งดงามมาก

๕๔ ญัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

- กำแพงเพชร เมืองสำคัญที่มีคนอยู่หนาแน่น...แถบนี้ดังว่ามีต้นไม้หนาแน่นเป็นพิเศษ แม่น้ำปิงคงเป็นแม่น้ำที่สวยงามที่สุดสายหนึ่งของโลก หากไม่มีอากาศร้อนสุดทนแบบนี้
- ระแหง มีราษฎรสยามและลาวปะปนกัน ค่ะเนว่ามีอยู่ราว ๖,๐๐๐ คน
- เมืองเกิน เมืองที่สวยงามมาก
- เมืองฮอด เข้าวันนี้แม่น้ำปกคลุมไปด้วยหมอกหนาที่บดบังตอนเช้าของฤดูใบไม้ร่วงในอาร์เดน (Ardennes ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเบลเยียม) ออกเดินทางตอนเช้ายังไม่สว่างดี ทำให้ข้าพเจ้านึกถึงการเดินทางในสภาวะอากาศแบบต่าง ๆ กันเช่นนี้ อ่า...ช่างเป็นความทรงจำและวันอันรื่นรมย์มาก...แม่น้ำเริ่มแคบลงสองฝั่งเป็นแนวป่าไผ่
- จอมทอง พวกผู้หญิงนุ่งผ้าถุงแบบลาวสวยงามและใส่หมวกปีกกว้างแบบเดียวกับชาวสยาม เด็กสาวบางคนสวยและแข็งแรง น่าสังเกตว่าบรรดาผู้หญิงเกือบทุกคนขีดและมีรอยของการทำงานหนักแทบทั้งสิ้น ลักษณะเช่นนั้นไม่ว่าคนที่มีอายุน้อยที่สุดก็ตาม ผู้หญิงส่วนใหญ่ที่เราเห็นจะคาบยาสูบมวนโตกันทั้งนั้น พวกคนลาวที่แต่งกายน้อยชิ้นและไม่มีกระเปาะจะเก็บมวนยาสูบไว้ที่หู โดยเจาะหูไว้เสียบกระดาศมวนใบยาสูบ
- ห้างฉัตร รู้สึกร้อนอย่างแสนสาหัส
- ลำปาง เมืองลำปางเป็นเมืองที่สวยงามน่าชมและมีระเบียบเรียบร้อย ตัวเมืองเก่ามีกำแพงเมืองที่ปรักหักพังทอดตัวยูบ่นฝั่งขวาของแม่น้ำวัง
- เมืองงาว เมืองงาวเป็นหมู่บ้านใหญ่ ๒๕๐ หลังคาเรือน ล้อมรอบด้วยทุ่งนา
- บ้านแม่ทะ หมู่บ้านนี้ยากจนมากและมีแต่โคลน
- เมืองพะเยา ที่นี้เป็นหมู่บ้านใหญ่ในเขตลำปาง
- เมืองพาน เมืองพานเป็นเมืองสำคัญขึ้นอยู่ใกล้ลำพูน ซึ่งอยู่ห่างออกไปจากอาณาเขตเมืองน่าน
- เมืองเชียงราย เราผ่านกำแพงเมืองเก่าซึ่งปรักหักพังบางตอนก็ดูไย้ๆ ทำให้เมืองเชียงรายเมื่อแรกเห็นดูคล้ายเมืองลำพูนและลำปาง...ภูมิประเทศดูอุดมสมบูรณ์และมีราษฎรอยู่หนาแน่น มีหมู่บ้านหลายแห่งล้อมรอบด้วยแมกไม้ ทุ่งนา และวัวควายเป็นฝูง

บ้านสถาน	ภูมิประเทศสวยงามมาก
เมืองสา	เมืองสาเป็นหมู่บ้านใหญ่มากและมีการบำรุงดูแลอย่างดี ในเมืองสาชาวยุโรปคงมีชื่อเสียงไม่สู้ดี พวกสตรีและเด็กสาวที่นั่นต่างพากันวิ่งหนีเมื่อเห็นข้าพเจ้า อากาศดีเยี่ยมแม้จะหนาวไปสักนิด
เมืองตวง	เมืองตวงขึ้นอยู่กับเมืองปากลาย ผู้คนที่นั่นพูดภาษาแตกต่างจากคนลาวที่เมืองน่าน จากเมืองตวงสองชั่วโมงเราเดินทางข้ามบริเวณที่มีคนบอกข้าพเจ้าว่าเป็นแนวเส้นสุดเขตแดนเมืองน่านซึ่งเมื่อปีที่แล้วพวกฝรั่งเศสคงมาที่นั่น เพื่อปักปันเขตแดนระหว่างเมืองน่านและเมืองหลวงพระบาง
เมืองปากลาย	ข้าพเจ้าเห็นเมืองปากลายปรากฏอยู่ท่ามกลางแมกไม้ เราเดินเลาะไปตามรั้วของบริเวณอันกว้างขวาง ล้อมรอบอาคารหลายหลังที่สร้างด้วยไม้และไม้ไผ่ของสำนักงานพาณิชย์ฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ในชัยภูมิอันโดดเด่น

การบันทึกข้อมูลด้านสภาพแวดล้อมของเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ นอกจากจะทำให้ผู้อ่านสามารถจินตนาการถึงทัศนียภาพที่สวยงามของสองฝั่งแม่น้ำแล้ว ยังนับว่าเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองเพราะข้อมูลเหล่านี้ได้ใช้ประกอบการพิจารณาในการบริหาร ปรับปรุงและขยายความเจริญเข้ามาเพื่อพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ นอกจากนี้ยังอาจใช้เป็นข้อมูลในการสร้างเส้นทางคมนาคมเพื่อใช้สัญจรไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองต่าง ๆ ด้วย

ผู้คนและวิถีชีวิตชาวล้านนาในบันทึกของปีแอร์ อร์ต

ในบันทึกการเดินทางของปีแอร์ อร์ต นอกจากจะบรรยายความสวยงามของธรรมชาติตามเส้นทางต่าง ๆ ที่เขาได้เดินทางผ่านทำให้ผู้อ่านบันทึกนี้สามารถจินตนาการภาพของเมืองเล็กและเมืองใหญ่ในดินแดนล้านนาเมื่อกว่า ๑๐๐ ปีล่วงมาได้แล้ว เขายังได้บรรยายถึงผู้คนและวิถีชีวิตในล้านนาซึ่งข้อมูลเหล่านี้มักไม่ปรากฏในเอกสารของพื้นเมือง

ปีแอร์ อร์ตบรรยายสภาพวิถีชีวิตของชาวเมืองระแหงซึ่งเป็นเสมือนประตูเมืองสู่ดินแดนล้านนาเพราะเมื่อพ้นจากเมืองระแหงนี้ไปแล้ว ผู้คนจะใช้ภาษาพูดและวัฒนธรรมล้านนาในวิถีชีวิตประจำวัน ที่เมืองระแหงนี้มีทั้งชาวสยาม ชาวจีน และชาวลาว (ล้านนา) มีผู้คนอาศัยอยู่ประมาณ ๖,๐๐๐ คน และเป็นเมืองที่มักใช้เป็นจุดพักการเดินทางก่อนที่

๕๖ ญัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

จะเดินทางไปเมืองมะละแหม่งซึ่งเป็นเมืองทำการค้าของพม่า ด้วยการเป็นชุมทางการค้านี้เองได้ทำให้เมืองนี้คึกคักไปด้วยผู้คนที่หลากหลาย และในบางครั้งก็มีชาวยุโรปมาอยู่อาศัยในเมืองนี้ด้วย ที่เมืองระแหงในสมัยนี้มีระบบโทรเลขมาถึงแล้วแต่ก็ไม่ได้รับการดูแลรักษาทำให้ในบางช่วงไม่สามารถใช้ได้และยังได้ระบุถึงระบบไปรษณีย์ไทยว่า “มีคณบ่นเรื่องบริการไปรษณีย์มาก” (พิชญ จันทวิทัน, ๒๕๔๖ : ๖๕) ซึ่งทำให้เห็นได้ว่าระบบไปรษณีย์ไทยมีปัญหาในด้านการให้บริการมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานตั้งแต่เริ่มการให้บริการแล้ว

เมื่อ ปีแอร์ โอรีต เดินทางเข้าสู่เขตแดนของนครเชียงใหม่ เขาได้บรรยายถึงผู้หญิงล้านนาที่พบเห็นตามเส้นทางว่า “น่าสังเกตว่าบรรดาผู้หญิงเกือบทุกคนดูดีและมีวร่ายของการทำงานหนักแทบทั้งสิ้น ลักษณะเช่นนี้ไม่ว่าแม้แต่คนที่มีอายุน้อยที่สุดก็ตาม ผู้หญิงส่วนใหญ่ที่เราเห็นจะคาบยาสูบมวนโตกันทั้งนั้น พวกคนลาวที่แต่งกายน้อยชิ้นและไม่มีการปะแป้งจะเก็บมวนยาสูบไว้ที่หู โดยเจาะหูเป็นรูไว้เสียบกระดาศมวนใบยาสูบ” (พิชญ จันทวิทัน, ๒๕๔๖ : ๖๗) ภาพที่ปีแอร์ โอรีต ได้พบเห็นนั้น แม้จะต่างกับภาพชาวล้านนาในปัจจุบันเป็นอย่างมาก แต่ก็เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับภาพถ่ายเก่าของล้านนารวมทั้งภาพจิตรกรรมฝาผนังในพุทธสถานต่าง ๆ ที่มักจะมีภาพการแต่งกายน้อยชิ้น และมักคาบมวนยาสูบไว้เสมือนเป็นความนิยมในสังคมสมัยนั้น



ภาพวิถีชีวิตและการแต่งกายในตลาดนครเชียงใหม่

ในนครเชียงใหม่มีผู้คนจากหลายแหล่งหลายเชื้อชาติเข้ามาอยู่ในเมืองทั้งชาวสยาม ชาวล้านนา ชาวพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ชาวยุโรปที่มีทั้งหมดสอนศาสนา และกลุ่มคนที่เข้ามาประกอบธุรกิจเกี่ยวกับการสัมปทานป่าไม้ นอกจากนี้ยังมีชาวขมุที่เข้ามาจับจ้างตัดต้นไม้ เข้ามาค้าขายของป่า รวมทั้งชาวจีนที่เข้ามาทำกิจการการค้าในเขตตัวเมือง และในนครเชียงใหม่นี้แม้ว่าจะเป็นหัวเมืองประเทศราชของสยาม แต่ผู้คนจับจ่ายใช้สอยด้วยเงินรูปี ผู้คนส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาแต่ก็มีบรรดาคนในบังคับของอังกฤษและชาวยุโรปที่นับถือคริสต์ศาสนา ดังนั้นจึงมีทั้งวัดและโบสถ์อยู่ในนครเชียงใหม่หลายแห่ง และที่นครเชียงใหม่ปัญหาเรื่องไพร่เชลยก็ยังคงได้รับการร้องเรียนเช่นเดียวกับเมืองระแหง

มีผู้ร้องเรียนเรื่องการบริการไพร่เชลยมาก ชาวต่างชาติที่ส่งหนังสือราชการจำเป็นต้องลงทะเบียนทุกฉบับเพราะเกรงว่าจะสูญหายไม่ถึงปลายทาง เมื่อวานขึ้นนี้ แอริสให้ข้าพเจ้าดูหนังสือที่ได้รับจากเคลเลตท์ หนังสือฉบับนี้มีรอยถูกเปิดและตราประทับของทางราชการบนของก็ฉีกขาด คำร้องเรียนเรื่องบริการไพร่เชลยส่วนใหญ่เกี่ยวกับการจัดส่งจดหมายต่างประเทศซึ่งมาตามเส้นทางมะละแหม่งถึงเมืองระแหงว่าไม่สม่ำเสมอ บางครั้งก็ไม่มีการจัดส่งไปรษณีย์กันต่าง ๆ นานาถึง ๔ สัปดาห์ เข้าใจว่าจดหมายต่าง ๆ คงตกค้างอยู่ที่ระแหง เบคเกตท์ส่งเรื่องร้องเรียนอย่างเป็นทางการไปที่กรมไปรษณีย์ที่บางกอกแล้ว เมื่อไม่นานมานี้ (พิษณุ จันทรวีทัน, ๒๕๔๖ : ๘๑)

นอกจากการบันทึกเกี่ยวกับวิถีชีวิตของผู้คนเมืองต่าง ๆ ตามเส้นทางการเดินทางที่เขาได้ไปตรวจราชการได้อย่างน่าสนใจ ภาพวิถีชีวิตแตกต่างกันไปตามสภาพพื้นที่ที่อยู่อาศัย เขายังได้บันทึกเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองประเทศราชล้านนา การศาล และอำนาจนิติบัญญัติรวมทั้งสภาพเศรษฐกิจของล้านนาไว้อย่างละเอียดอีกด้วย

การปกครองหัวเมืองประเทศราชล้านนา

โครงสร้างทางการเมืองการปกครองภายในล้านนาแต่เดิมนั้นเป็นรูปแบบที่มีรายละเอียดและตำแหน่งที่แตกต่างกันแต่ละเมืองแต่ส่วนใหญ่แล้วจะประกอบด้วยตำแหน่ง

๕๘ ญัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

เจ้าชนทั้งห้าโดยเรียงลำดับพระราชอำนาจดังนี้ เจ้าผู้ครองนคร เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร เจ้าบุรีรัตน์

สยามเริ่มเข้ามาปฏิรูปการปกครองหัวเมืองล้านนาในรูปแบบใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ภายหลังจากกลุ่มอำนาจเดิมของสยามที่ยึดถือแนวทางการปกครองแบบจารีต คัดค้านไม่ให้เข้าแทรกแซงการปกครองหัวเมืองประเทศราชเพื่อป้องกันกลุ่มเจ้านายและขุนนางของล้านนาที่ไม่พอใจและอาจจะก่อความวุ่นวายขึ้น

ปัญหาของล้านนาก่อตัวขึ้นหลังจากการที่สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) อดีตผู้สำเร็จราชการแผ่นดินถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๔๒๕ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ทิวงคต ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ และเจ้าแม่เทพไกรสร พระชายาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๔๒๗ เจ้าแม่เทพไกรสรเป็นผู้ที่มีบทบาททางการเมืองการปกครองของล้านนา และอยู่เบื้องหลังการบริหารราชการแผ่นดิน เนื่องจากพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าหลวงนั้นไม่มีความเข้มแข็งเพียงพอ เจ้านายชั้นสูงในเชียงใหม่ต่างแย่งชิงอำนาจกัน (หจข. ร.๕ สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม ๑๐ : ๗๘-๘๒) ก่อปรกกับการเข้ามาของคนอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษ (พวกมอญ พม่า) ในล้านนาที่เพิ่มมากขึ้นตั้งแต่ในสมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ (พ.ศ. ๒๓๙๙-๒๔๑๓) และสมัยเจ้าอินทวิชยานนท์ (พ.ศ. ๒๔๑๖-๒๔๔๐) โดยเฉพาะคนในบังคับอังกฤษได้เข้ามาเช่าทำสัมปทานป่าไม้จากพระเจ้านครเชียงใหม่เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ ตามหัวเมืองชายแดนระหว่างนครเชียงใหม่กับพม่าเกิดความวุ่นวาย มีโจรผู้ร้ายปล้นคนในบังคับอังกฤษที่เดินทางติดต่อค้าขายระหว่างพม่ากับล้านนา ปัญหาที่เกิดขึ้นทำให้ฝ่ายอังกฤษเสียผลประโยชน์ อาจเกิดการแทรกแซงอำนาจทางศาลและลูกกลามกลายเป็นกรณีพิพาทในพื้นที่ล้านนา ซึ่งก่อนหน้าที่จะเกิดปัญหาเหล่านี้ขึ้นสยามได้เริ่มแทรกแซง



เจ้าแม่เทพไกรสร

พระชายาในพระเจ้าอินทวิชยานนท์

อำนาจในล้านนาโดยตั้งผู้ช่วยเสนา ๖ ตำแหน่งขึ้น เข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารปกครอง เมื่อพิจารณาอย่างผิวเผิน ๆ ในชั้นแรกอาจเห็นว่าสยามกำลังเพิ่มอำนาจการปกครองของ เจ้าผู้ครองนครให้สูงขึ้นและให้อิสระในการปกครองตนเองอย่างเต็มที่ แต่เมื่อดูอย่างรอบคอบแล้วก็จะเห็นว่าระบบการปกครองแบบนี้จะบั่นทอนอำนาจของเจ้าผู้ครองนคร ให้ลดลงแต่จะเกิดความสัมพันธ์โดยตรงมากขึ้นระหว่างสยามกับล้านนาซึ่งเป็นผลดี ต่อสยามที่จะเข้ามาจัดการปกครองล้านนาได้อย่างสมบูรณ์

ในระยะแรกสยามปกครองล้านนาโดยดำเนินนโยบายแบบไม่กดขี่ “ต้องอย่าให้ ลาวเห็นว่าเป็นการบีบคั้น กดขี่ ต้องชี้ให้เห็นในการที่เป็นประโยชน์ และไม่เป้นประโยชน์ เปนพื้น” (พจน. ร.๕ บ.๑.๑๖/๘ รัชกาลที่ ๕ ถึงพระยาราชสัฏการกลางเดือน ๘ จ.ศ. ๑๒๕๕) ใช้วิธีการปกครองแบบผูกน้ำใจเจ้านายฝ่ายล้านนา โดยยอมผ่อนปรนให้พระเจ้า นครเชียงใหม่มีอิสระทางการเมืองภายในด้านเศรษฐกิจ การศาล การต่างประเทศ และขนบธรรมเนียมประเพณี ยกย่องให้เกียรติแก่พระเจ้านครเชียงใหม่ในโอกาสอันควร ตลอดจนไม่เรียกร้องกะเกณฑ์สิ่งที่จะสร้างความเดือดร้อนแก่พระเจ้านครเชียงใหม่ นอกจากนี้ยังใช้วิธีการใช้ความช่วยเหลือต่อตั้งหน่วยงานเพื่อที่จะให้พระเจ้านครเชียงใหม่ สามารถเก็บภาษีที่ดินสุราและฆ่าสุกร ทำให้รัฐบาลสยามคาดว่าจะได้รับความร่วมมือ จากพระเจ้านครเชียงใหม่สนับสนุน เพื่อเป็นการตอบแทนที่มีรายได้เพิ่มขึ้นจึงคาดว่า พระเจ้านครเชียงใหม่จะรับระบบการปกครองแผนใหม่ที่สยามนำเข้ามาใช้ในล้านนาได้

อย่างไรก็ตามแม้ว่าวิธีการปกครองดังกล่าวจะมีอิสระอย่างมากก็ไม่ได้หมายความว่าล้านนาจะเป็นอิสระจากสยามโดยสิ้นเชิง เพราะสยามได้มีข้อตกลงเพื่อเป็น การควบคุมแต่ไม่ก่อให้เกิดความรุนแรงและไม่ให้รู้สึกว่ามีภาระเอาเปรียบหรือกดขี่ ข่มเหงจนเกินไป อาทิ การแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครและขุนนางระดับสูงต้องผ่าน การเห็นชอบจากสยาม เจ้าผู้ครองนครต้องเข้าร่วมการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้ง ต้องส่งต้นไม้ทองเงินและเครื่องราชบรรณาการทุก ๓ ปี การยินยอมให้เกณฑ์ส่วยสิ่งของ รวมทั้งการเกณฑ์ผู้คนร่วมรบในสงคราม เป็นต้น รูปแบบการปกครองที่ไม่เข้มงวดแต่ก็ ไม่หลวมจนเกินไปนั้นไม่ก่อให้เกิดปัญหาอย่างใดทั้งต่อล้านนาและสยาม

รูปแบบการจัดระบบการปกครองของนครเชียงใหม่ นครลำพูน และนครลำปาง



พระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้าเชียงใหม่
ดำรงตำแหน่งพระเจ้าประเทศราช
ศักดินา ๑๕,๐๐๐

นั้น แบ่งการปกครองออกเป็น ๕ กรม* โดยเจ้านาย (ฝ่ายล้านนา) จะแต่งตั้งเจ้านายเครือญาติเป็นหัวหน้าของแต่ละกรม ได้แก่

๑. กรมมหาดไทย กิจการภายในทั่วไป
๒. กรมคลัง งานคลัง
๓. กรมวัง งานในวังและงานพิธี
๔. กรมนา งานเกษตร
๕. กรมทหาร งานกลาโหม

การจัดระบบแบบนี้ เป็นการแบ่งการปกครองแบบดั้งเดิม มีการกำกับดูแลอย่างใกล้ชิดของทางรัฐบาลสยามโดย

๑. กรมมหาดไทย มีอำนาจหน้าที่กำกับดูแลข้าราชการต่าง ๆ

๒. กรมคลัง ดูแลงบประมาณ จัดเก็บภาษีต่าง ๆ จัดสรรงบประมาณให้กับหน่วยงานของกรมต่าง ๆ โดยจัดเสนอใบรับเงินรายได้ต่าง ๆ ต่อข้าหลวงใหญ่ รับคำร้องเรื่องการขอประมูลจัดเก็บภาษีเพื่อพิจารณาและนำเสนอข้าหลวงใหญ่ พระเจ้านครเชียงใหม่จะติดต่อกับกรมนี้ในการเบิกเงินที่รัฐบาลจัดสรรให้สำนักงานข้าหลวงใหญ่ จะเบิกเงินจากกรมคลังเป็นจำนวนเท่าใดก็ได้เมื่อได้รับความเห็นชอบจากกรุงเทพฯ

๓. กรมวัง ดูแลงานทั่วไปและพิธีการต่าง ๆ

๔. กรมนา ดูแลการเกษตร กรมนี้รับผิดชอบการจัดเก็บภาษีบางประเภท (อาทิ ค่านา) เพื่อส่งกรมคลัง ดูแลการอุทธรณ์ข้อพิพาทต่าง ๆ ซึ่งได้มีการพิจารณาตัดสินจากหัวหน้าหมู่บ้านแล้ว โดยข้าหลวงใหญ่ฯ จะเป็นผู้พิจารณาตัดสินขั้นสุดท้าย

๕. กรมทหาร ดูแลกำลังพล ข้าหลวงใหญ่ฯ มีอำนาจในการสั่งการการจัดเก็บภาษีและการเตรียมกำลัง เมื่อเทียบกับกรมอื่น ๆ แล้ว กรมมหาดไทยเป็นกรมที่สำคัญ

* ในส่วนของนครน่าน เจ้านายนครน่านมีตำแหน่งในหน่วยการปกครองทั้ง ๖ หน่วยดังนี้พระเจ้านครน่าน พระเจ้าสุริยวงศ์, กรมมหาดไทย เจ้าราชวงศ์, กรมทหารเจ้าราชบุตร, กรมวัง เจ้าสุริยวงศ์, กรมนาเจ้าน้อยบุรงค์, กรมคลัง เจ้านานสุทธิสาร

มาก เพราะการติดต่อราชการระหว่างกรมต่าง ๆ และสำนักงานข้าหลวงจะต้องผ่านกรมมหาดไทยทั้งสิ้น

ในส่วนการปกครองเชียงใหม่แบ่งออกเป็น ๑๑ หัวเมืองย่อย ๆ ได้แก่นครเชียงใหม่ เมืองฝาง เมืองเชียงราย เมืองงาย เมืองปาย เมืองแหงเหนือ เมืองแหงใต้ เมืองแม่ฮ่องสอน เมืองยวม เมืองขุนยวม และเมืองเชียงแสน

การปกครองแต่ละเมืองแบ่งเป็นแขวงหรือหมู่บ้าน แต่ละแขวงก็จะมีหมู่บ้านเป็นกลุ่มเล็ก ๆ แต่ละเมืองจะมีเจ้าผู้ครองเมืองแต่งตั้งโดยพระเจ้านครเชียงใหม่และต้องผ่านความเห็นชอบจากข้าหลวงใหญ่ ในกรณีที่มีความเห็นไม่ตรงกันในการเลือกเจ้าผู้ครองเมืองทางรัฐบาลสยามจะเป็นผู้ตัดสิน เจ้าผู้ครองเมืองทุกคนมียศเป็นพญาแต่ละแขวงมีหัวหน้าแขวงเป็นขุนซึ่งแต่งตั้งโดยพญาเมืองแต่ละหมู่บ้านมีแก้วบ้าน หัวหน้าแขวงหลายคนมียศเป็นพญาเช่นเดียวกับพญาเมือง บางแขวงเรียกกันว่าเมือง ในกรณีเป็นแขวงที่ค่อนข้างมีความสำคัญ ทั้งหมดนี้ค่อนข้างจะวางไว้อย่างไม่สู้ชัดเจน จนดูเหมือนว่าไม่มีใครสามารถชี้ชัดลงไปได้ว่าแขวงและเมืองแตกต่างกันหรือสำคัญกว่ากันอย่างไร

นอกจากนี้ จุดหมายเหตุของปีแอร์ โอर्ट ยังได้แสดงให้เห็นถึงปฏิริยาของเจ้าผู้ครองนครต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่มีการส่งข้าหลวงไปประจำการ โดยมีข้าหลวงรองในตำแหน่งข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงยุติธรรม ข้าหลวงคลัง ข้าหลวงป่าไม้ และมีข้าราชการระดับเสมียนพนักงานประจำอยู่ในกองมณฑล และมีข้าหลวงใหญ่เป็นผู้ดูแลควบคุมข้าหลวงประจำการอีกชั้นหนึ่ง และกล่าวถึงการรวมพื้นที่ของเมืองต่าง ๆ มีอาณาบริเวณครอบคลุมดินแดนลาวสยามทั้งหมดจากพรมแดนพม่าจนถึงบริเวณใกล้เมืองปากลายและได้ขยายเขตการปฏิรูปออกไปจากเดิมถึงนครแพร่และนครน่านด้วย รวมเข้าเป็นมณฑลลาวเฉียง (ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพ) มีพระยาทรงสุรเดช (อ้น บุณนาค) ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวเฉียง (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๒)

พระยาทรงสุรเดชได้ดำเนินนโยบายและพยายามรวมอำนาจเข้าสู่รัฐบาลสยามสามารถช่วยเพิ่มอำนาจของรัฐบาลกลางเป็นอย่างมาก จากเอกสารที่พระยาทรงสุรเดชส่งถึงพระยารัษฎานุประดิษฐ์ และเอกสารพระยาราชวรานุภูบาลกราบทูลกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ ใจความว่าพระยาทรงสุรเดชประสบความสำเร็จในการนำเอาระบบของเสนาและผู้ช่วยหกตำแหน่งมาใช้ในนครลำพูนและนครแพร่ (เดช บุณนาค, ๒๕๓๒ : ๑๙๒.)

แต่ในจดหมายเหตุของปีแอร์ โอรีต ได้แสดงทัศนคติที่แตกต่างออกไป คือ แม้จะมีการแต่งตั้งข้าหลวงจากส่วนกลางขึ้นมาแต่บางครั้งไม่สามารถที่จะปฏิบัติงานได้อย่างเต็มที่หรือได้รับเกียรติจากบรรดาเจ้านายล้านนา* ปฏิกริยาของเจ้านายฝ่ายเหนือยังคงมีความพยายามที่จะต่อต้านอำนาจจากข้าหลวงที่รัฐบาลสยามส่งมาร่วมปกครอง ปีแอร์ โอรีตได้แสดงทัศนคติไว้ว่า

ข้าพเจ้าเห็นว่าในบรรดาเจ้านายเหล่านั้น ข้าหลวงไม่ผู้จะมีเกียรติภูมิเท่าใดนัก ในหัวเมืองลาวเช่นนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าควรจะต้องตั้งบุคคลที่มีอายุและมีตระกูล คนธรรมดาสามัญที่ใช้คำนำหน้าว่า “นาย” ไม่อาจได้รับการยอมรับนับถือจากพวกเจ้านายได้” (พิเชณ จันทวิวัฒน์, ๒๕๔๘ : ๑๑๘) และ “ข้าพเจ้าไม่คิดว่าข้าหลวงจะสามารถใช้อำนาจกับพวกเจ้านายที่นี่ได้เท่าใดนัก ข้าหลวงที่นี้มาจากคนสามัญเช่นเดียวกับข้าหลวงที่ลำพูน ทางราชการควรแต่งตั้งใครที่เป็นผู้ที่มีตระกูลหรือมีทรัพย์ เพื่อจะได้เป็นที่ยอมรับนับถือ ข้าหลวงลำพูนและที่นี้เป็นแต่เพียงผู้แทนของข้าหลวงใหญ่ และไม่กล้าดำเนินการใด ๆ โดยปราศจากความเห็นชอบของข้าหลวงใหญ่ พวกเจ้าต่าง ๆ ไม่เชื่อฟังเท่าใดหากรู้ว่าความเห็นชอบของข้าหลวงใหญ่ ในเรื่องนั้น ๆ ยังมาไม่ถึง พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ ในทางปฏิบัติคนเหล่านี้มิใช่เป็น “ข้าหลวง” ดังเช่นตำแหน่งที่เป็นอยู่ หากเป็นเพียงเสมียนที่ข้าหลวงใหญ่แต่งตั้งสำหรับงานบางประเภทเท่านั้น ในความเป็นจริงพวกเจ้านายฝ่ายเหนือมีอิสระมากกว่าที่ข้าพเจ้าคิด ตัวอย่างเช่น ที่ลำปางข้าหลวงไม่มีอำนาจในการควบคุมด้านการเงินเท่าไรนัก (พิเชณ จันทวิวัฒน์, ๒๕๔๖ : ๑๒๔-๑๒๕)

* ปีแอร์ โอรีต บันทึกปฏิกริยาของพระเจ้านครน่านไว้ว่า “ข้าหลวงกล่าวชื่นชมว่าเจ้านครเมืองน่านเป็นผู้มีความจงรักภักดีที่สุดในบรรดาเจ้าทั้งหมด พิธีต้อนรับ จัดขึ้นเป็นประจำ ทุกคนที่มีตำแหน่งหน้าที่ในการปกครองต้องเข้าร่วม (แม้แต่ผู้ใหญ่อำเภอ) มีหัวหน้าระดับหมู่บ้านเข้าร่วมพิธีเป็นอันมาก ข้าหลวงเมืองน่านอยู่ในความดูแลของข้าหลวงใหญ่ที่เชียงใหม่ หากจะติดต่อโดยตรงกับกรุงเทพฯ ต้องส่งสำเนาหนังสือให้ข้าหลวงใหญ่ทราบ ข้าหลวงเมืองลำพูน แพร่ และเงิง หากต้องการติดต่อรายงานไปยังกรุงเทพฯ จะต้องผ่านข้าหลวงใหญ่เช่นกัน” (พิเชณ จันทวิวัฒน์, ๒๕๔๖ : ๑๕๙)

อย่างไรก็ดี พระยาทรงสุรเดชมีความเชื่อมั่นว่าตนเองนั้นสามารถลดทอนอำนาจการปกครองของเจ้าผู้ครองนครได้โดยสะดวกเนื่องจากผู้คนในล้านนาเริ่มเบื่อหน่ายกับระบบการปกครองของล้านนาในขณะนั้น ปีแอร์ โอริต สังเกตว่าพระยาทรงสุรเดช กำลังดำเนินการทางการเมืองที่ลำพูนโดยกระจายอำนาจของเจ้าเมืองพร้อมกับควบคุมการปฏิบัติงานต่าง ๆ ของเจ้าเมืองด้วย “พระยาทรงฯ แจ้งกับข้าพเจ้าด้วยว่าเมื่อข้าพเจ้ากลับไปถึงกรุงเทพฯ แล้ว ข้าพเจ้าคงรู้เรื่องว่าลำพูนนั้นได้มีการ “พัฒนา” มากขึ้น พระยาทรงฯ กล่าวว่า ชนชั้นสามัญมองชาวสยามด้วยสายตาอันชื่นชมและไม่ขัดขวางหากจะมีการล้มพวกเจ้าซึ่งกีดกันชนเหล่านี้อยู่” (พิชญ์ จันทรวิทัน, ๒๕๔๔ : ๑๐๕)

ในความพยายามลดทอนอำนาจของผู้ครองนครนั้น ปีแอร์ โอริต กลับมองว่าไม่สามารถที่จะทำได้โดยสะดวกตามที่พระยาทรงสุรเดชได้แสดงทัศนะไว้ก่อนหน้านี้ ปีแอร์ โอริตมีความคิดเห็นที่ขัดแย้งต่อพระยาทรงสุรเดชโดยกล่าวว่า

คงต้องคำนึงด้วยว่าพวกชาวลาวในหัวเมืองเหนือเชื่อฟังบรรดาเจ้านายเป็นอย่างดี รัฐบาลกลางสยามแทบจะไม่มีการติดต่อโดยตรงกับประชากรเหล่านี้ หากชาวบ้านเหล่านี้ถูกสั่งให้แข็งข้อ ข้าพเจ้าเองก็ไม่อาจเดาได้ว่าจะเกิดอะไรขึ้น เห็นได้ชัดว่าเจ้าอุปราชลำปางสูงศักดิ์กว่าเจ้านครลำพูน มีหน้าตาที่เฉลียวฉลาดและทำทางเองงานเอการ ข้าพเจ้าคิดว่า เจ้าอุปราชค่อนข้างมีเล่ห์เหลี่ยมพอควร และไม่เชื่อที่พระยาทรงฯ กล่าวว่าจะสามารถลดอำนาจเจ้านายเหล่านี้ได้โดยสะดวก ข้าพเจ้ารู้สึกที่เจ้าอุปราชมีความจงรักภักดีต่อรัฐบาลดีอยู่ แต่ก็เป็นผู้ที่ไม่ยอมโอนอ่อนอะไรง่าย ๆ แม้เจ้าอุปราชยอมรับคำแนะนำต่าง ๆ จากข้าหลวง แต่ข้าหลวงเองก็ต้องอาศัยอำนาจข้าหลวงใหญ่อยู่บ่อยครั้ง (พิชญ์ จันทรวิทัน, ๒๕๔๖ : ๑๒๔)

ในการดำเนินนโยบายเพื่อปฏิรูปการปกครองพระยาทรงสุรเดชได้ให้มีการรวบรวมอำนาจไว้ที่ข้าหลวง ไม่ให้เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่และเจ้านาย บุตรหลานใช้จ่ายได้อย่างอิสระ โดยกำหนดให้พระเจ้านครเชียงใหม่ได้รับเงินผลประโยชน์ ปีละ ๔๐,๐๐๐ รูปี (เมื่อตรวจสอบข้อมูลจาก หจข. ร.๕ ม. ๕๘/๔๐ เรื่องจัดระเบียบเก็บเงินค่าราชการแลผลประโยชน์ในมณฑลพายัพ ลงวันที่ ๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พบว่า

๖๔ ญัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

ข้อมูลเรื่องเงินอุดหนุนนั้นตรงกัน) ซึ่งขณะที่กำลังดำเนินการอยู่นั้นพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้านครเชียงใหม่ถึงแก่พิราลัย พระยาทรงสุรเดชจึงตัดเงินผลประโยชน์ให้เหลือปีละ ๓๐,๐๐๐ รูปี พร้อมทั้งลดเงินเดือนเจ้านาย บุตรหลานที่รับราชการและจัดการโยกย้าย ถอดถอนตำแหน่งบางตำแหน่งแล้วให้ข้าราชการสยามเข้าทำงานแทนพร้อมกับเพิ่มเงินเดือนให้ การจัดการของพระยาทรงสุรเดชฯ ขัดกับนโยบายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางไว้ การกระทำดังกล่าวได้สร้างความรู้สึกปิตุกันต์ต่อเจ้านายในนครเชียงใหม่เป็นอย่างมาก ซึ่งเป็นไปตามที่ปีแอร์ โออร์ตได้บันทึกไว้ โดยในเวลาต่อมาอุปราชแห่งนครเชียงใหม่ก็กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ ว่า “ราวกับว่าเป็นเพียงนายอำเภอและผู้ใหญ่บ้านเท่านั้น ไม่ได้เป็นเจ้าในประเทศราชตามตำแหน่งและบรรดาศักดิ์” (พจน. ร. ๕ ม. ๑๖/๑๙ อุปราชแห่งนครเชียงใหม่กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๑/๓๕, ๒๗ กรกฎาคม ๒๔๔๒) จนเกิดปัญหาการแตกแยกแบ่งเป็นฝ่ายข้าหลวงและฝ่ายเจ้านายซึ่งมีความรุนแรงถึงขนาดแบ่งเขตแดนกัน ฝ่ายข้าหลวงอยู่ด้านริมแม่น้ำปิง ส่วนบรรดาเจ้านายอยู่ในกำแพงเมืองและทั้งสองฝ่ายมุ่งประทุษร้ายต่อกัน เจ้าอุปราชอินทวโรธและเจ้านายบุตรหลานได้ทำหนังสือกราบทูลถวายรายงานปัญหาที่เกิดขึ้นต่อรัฐบาลสยามซึ่งเป็นข้อมูลที่ขัดแย้งกับที่พระยาทรงสุรเดชเคยปรารภกับปีแอร์ โออร์ตซึ่งเขาไม่เห็นด้วย

การศาลและอำนาจนิติบัญญัติ

การนำระบบศาลจากรัฐบาลสยามเข้ามาในหัวเมืองประเทศราชล้านนา เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ โดยการตั้งตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์พร้อมกับมอบอำนาจรับผิดชอบทางการศาลเป็นพิเศษ เพื่อที่จะป้องกันการแทรกแซงของอังกฤษในล้านนาซึ่งในช่วงเวลานั้น พระเจ้านครเชียงใหม่ก็เห็นชอบและเห็นความจำเป็นในเรื่องการนำระบบศาลเข้ามาใช้ในพื้นที่ เนื่องจากเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ ได้เกิดกรณีพิพาทเกี่ยวกับสิทธิการทำป่าไม้ระหว่างบรรดาเจ้านายกับผู้ที่ได้รับสัมปทานทำป่าไม้ชาวพม่าที่ตั้งอยู่ภายใต้การคุ้มครองของอังกฤษ ชาวพม่าอ้างสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและนำคดีไปขึ้นศาลกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ บรรดาเจ้านายแพ้คดีถึง ๑๑ ใน ๒๑ คดี จากเหตุการณ์ครั้งนี้ ได้ทำให้อังกฤษลงนามในสนธิสัญญาสยาม-อังกฤษ พ.ศ. ๒๔๑๖ อันมีผลให้รัฐบาลสยามต้องรับผิดชอบ

การพิจารณาคดีพิพาทระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับชาวเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และ ลำพูน เนื่องจากการคุกคามแทรกแซงของอังกฤษมีอยู่ทั่วไป รัฐบาลสยามจึงทำให้พระเจ้า นครเชียงใหม่ยอมรับข้าหลวงที่ส่งมาเพื่อดำเนินการให้เป็นไปตามสนธิสัญญา (เดช บุญนาค, ๒๕๓๒ : ๙๓)

การที่อังกฤษพยายามเข้ามาแทรกแซงทางการเมืองการปกครองหรือแม้กระทั่ง การศาลทำให้รัฐบาลสยามสามารถลบอำนาจและความอิสระทางการเมืองศาลลดลงไป อีกทั้งเมื่อรัฐบาลสยามลงนามในสนธิสัญญาระหว่างสยามกับอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๒๖ ที่ให้ ข้าหลวงต่างประเทศองค์เป็นหัวหน้าศาลระหว่างประเทศประจำท้องถิ่นและคนในบังคับ อังกฤษต้องขึ้นกับศาลระหว่างประเทศประจำท้องถิ่น ทำให้อำนาจการศาลของข้าหลวง เพิ่มสูงขึ้น พระเจ้านครเชียงใหม่จึงต้องยอมยกอำนาจการศาลของนครเชียงใหม่ให้เป็น ของศาลท้องถิ่น ทำให้รัฐบาลสยามสามารถลบอำนาจการศาลของล้านนาได้สำเร็จ (เดช บุญนาค, ๒๕๓๒ : ๙๔)

การเดินทางมาพิจารณาคดีครั้งนี้ ปีแอร์ โอर्ट ซึ่งมาในฐานะตัวแทนผู้พิพากษา ของรัฐบาลสยาม จึงได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับศาลไว้อย่างละเอียดว่า ล้านนามีศาลอยู่หลาย แบบแต่ในทางปฏิบัติมีศาลสยามเพียงศาลเดียวซึ่งทำหน้าที่ศาลต่างประเทศด้วย ที่ทำการ ศาลยุติธรรมตั้งอยู่ในที่ทำการข้าหลวง โดยมีหน้าที่พิจารณาคดีอุทธรณ์ต่าง ๆ ส่วนการ อุทธรณ์ในชั้นสุดท้ายจะส่งไปยังกรุงเทพฯ เพื่อพิจารณาต่อไป และให้ข้อมูลของศาล ท้องถิ่นต่าง ๆ ในนครเชียงใหม่ไว้ดังนี้ (พิชญ์ จันทรวิจิตร, ๒๕๔๖ : ๘๖-๘๗)

ศาลแพ่ง หน่วยราชการทั้ง ๕ กรมต่างมีศาลของตนกรมละ ๑ ศาล ศาลกรม มหาดไทยและกรมวังจะพิจารณาคดีอุทธรณ์จากศาลชั้นต้น โดยคู่คดีจะเป็นผู้นำคดีขึ้นสู่ ศาลอุทธรณ์ศาลหนึ่งศาลใดในสองศาลดังกล่าวนี้ ศาลทั้ง ๕ ศาลร่วมกับศาลสถิตยุติธรรม ไม่ได้มีอำนาจนิติไต่ถามพิจารณา การฟ้องร้องเป็นเรื่องของคู่คดีที่จะเลือกใช้ศาลใดก็ได้ ในการฟ้องร้องฝ่ายตรงข้าม

ศาลอาญา คือ ศาลสถิตยุติธรรมเพียงศาลเดียว ส่วนศาลอื่น ๆ จะไม่พิจารณา คดีอาญา เว้นแต่ศาลกรมมหาดไทยซึ่งจะพิจารณาคดีอาญาซึ่งเกิดขึ้นนอกเขตตัวเมือง และจะตัดสินคดีดังกล่าวควบคู่กับศาลสถิตยุติธรรม ในกรณีที่ เป็นคดีอุกฉกรรจ์ เช่น การ ฆาตกรรม ข้าหลวงใหญ่จะขอให้บรรดาเจ้ากรมเข้าร่วมการพิจารณาคดีในศาลด้วย แต่ละศาลจะมีผู้พิพากษา ๑ คน แต่งตั้งโดยเสนาบดี (ข้าหลวงไม่สามารถเข้าไปแทรกแซงได้

เฉพาะผู้พิพากษาศาลฎีกาและกรมคลังเท่านั้นที่ได้รับเงินเดือน ส่วนผู้พิพากษากรมอื่น ๆ นั้นจะได้รับเงินจากคู่คดี (โดยเฉพาะฝ่ายแพคดี) ตามอัตราค่าธรรมเนียมที่กำหนด (ซึ่งในทางปฏิบัติมักจะไม่เป็นไปตามนั้น) การตัดสินประหารชีวิตและจำคุกตลอดชีวิตต้องได้รับอนุญาตจากกรุงเทพฯ ก่อนจึงสามารถทำการประหารชีวิตได้ นอกจากนี้ยังได้กล่าวว่ “ทราบว่ามีนักโทษถูกประหารด้วยการตัดหัวอยู่เป็นครั้งคราว”

สำหรับด้านการยุติธรรมมิได้มีการกำหนดอำนาจต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจนเท่าไรนัก ตราบใดที่การพิจารณาคดีความยังไม่มีการยื่นอุทธรณ์ต่อข้าหลวงใหญ่ เจ้าพนักงานท้องถิ่นที่ค่อนข้างจะมีอิสระ อย่างไรก็ตามเมื่อผู้ที่มีอำนาจโดนฟ้องร้องมักจะหลุดพ้นจากการถูกลงโทษไปได้

อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจในการออกกฎหมายและระเบียบต่าง ๆ เป็นของข้าหลวงใหญ่ ผู้แทนพระองค์ เจ้านายผู้ครองนครและหัวหน้ากรมทั้ง ๕ (ทั้งหมดเป็นเจ้านายฝ่ายเหนือ) ทั้งหมดนี้จะร่วมกันพิจารณาเสนอข้อกฎหมายและระเบียบต่าง ๆ แล้วเสนอไปยังกรุงเทพฯ ซึ่งเมื่อได้รับการเห็นชอบและอนุมัติจากกรุงเทพฯ แล้ว กฎหมายและระเบียบต่าง ๆ จะมีผลบังคับโดยประทับตราประจำพระองค์เจ้าผู้ครองนครพร้อมด้วยตราประจำตำแหน่งของข้าหลวงใหญ่ควบคู่กันไป

กรณีที่เกิดความเห็นแตกต่างกันระหว่างการพิจารณาของบุคคลต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น ก็จะมีการยื่นเรื่องไปยังกรุงเทพฯ เพื่อตัดสิน ข้าหลวงคนที่สองและผู้ช่วยข้าหลวงเข้าร่วมในการประชุมของกรมทั้งห้าพร้อมกับบรรดาเจ้านายด้วย ในกรณีที่ข้าหลวงใหญ่อยู่ที่เชียงใหม่ โดยทั่วไปจะมีการประชุมอย่างสม่ำเสมอสัปดาห์ละครั้ง ณ ที่ทำการข้าหลวงใหญ่ การประชุมนั้นนอกจากจะพิจารณากฎหมายและระเบียบต่าง ๆ แล้ว ยังเป็นการพิจารณาปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วย ที่นครลำพูนและนครลำปางมีการจัดรูปแบบการปกครองแบบนี้ เช่นเดียวกับที่นครน่าน นครแพร่ และเมืองเทิง โดยมีการประชุมหารือร่วมกันระหว่างเจ้านายและข้าหลวง

กฎหมายที่ศาลใช้พิจารณาคดีไม่ว่าจะเป็นการพิจารณาคดีในศาลแพ่งหรือศาลอาญา ผู้พิพากษาจะต้องใช้กฎหมายสยามให้มากที่สุด กฎหมายสยามทุกข้อสามารถใช้ได้ในล้านนา รวมทั้งกฎหมายสยามที่เกี่ยวกับทาสก็ไม่ขัดต่อประเพณีดั้งเดิมของล้านนาแต่อย่างใด

ดังนั้น สำหรับคดีแพ่งจะมีระดับในการพิจารณาคดีถึง ๕ ระดับ (รวมการ

พิจารณาตัดสินจากกรุงเทพฯ ด้วย) แต่ชาวสยามที่เชียงใหม่ก็รู้ดีว่าระบบการฟ้องร้องคดีความเช่นนี้มีความยุ่งยากอย่างยิ่งจึงใช้แต่ศาลแพ่งและศาลอาญา (ศาลสถิตยุติธรรม) โดยใช้สถานที่ทำการชั่วคราวทำหน้าที่เป็นศาลอุทธรณ์ แต่การอุทธรณ์จะไม่มีการอุทธรณ์ไปยังกรุงเทพฯ ผู้คนที่นั่นไม่รู้สักว่ามีกำลังพอที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงใด ๆ พวกเจ้านายผู้ครองเมืองก็ติดอยู่กับระบบนี้เพราะมีผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่จะพึงได้จากกระบวนการยุติธรรมเช่นนี้ ระบบนี้มีทั้งในนครลำพูนและนครลำปางด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ปีแอร์ โอर्टยังได้บันทึกเกี่ยวกับเรือนจำซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของงานที่ได้รับมอบหมายให้มาสำรวจไว้ว่า นครเชียงใหม่มีเรือนจำ ๒ แห่ง คือ เรือนจำของศาลสถิตยุติธรรม สำหรับกักขังบุคคลที่ได้รับการตัดสินว่ามีความผิดสถานเบาและถูกจำคุกระยะสั้น และเรือนจำใหญ่ สำหรับนักโทษคดีสำคัญซึ่งอยู่ภายใต้การดูแลของกรมมหาดไทย สภาพของเรือนจำใหญ่นั้น ปีแอร์ โอर्टได้ใช้มาตรฐานตัดสินสภาพคุกของไทยและได้บรรยายไว้อย่างละเอียดซึ่งเป็นข้อมูลที่ไม่มีผู้ใดได้เคยบันทึกไว้ ทำให้เห็นสภาพความเป็นจริงของคุกและชีวิตนักโทษที่เชียงใหม่ได้เป็นอย่างดีที่มีสภาพเลวร้ายกว่าที่อื่น ๆ ทั้งมีกลิ่นอายและแทบสัมผัสได้ รวมทั้งยังให้ข้อเท็จจริงว่ามาตรฐานของคุกไทยเมื่อร้อยกว่าปีเป็นอย่างไร จนทำให้เห็นภาพของคนที่ติดคุกว่าเหมือนกับ “ตกนรก” ทั้งเป็นจริง ๆ ดังบันทึกของปีแอร์ โอर्टดังนี้

วันนี้ข้าพเจ้าไปเยี่ยมชมเรือนจำใหญ่ ได้เห็นสภาพอันน่าสังเวชเป็นอย่างยิ่ง เรือนจำแห่งนี้ไม่มีหลังคาและพื้นก็เฉอะแฉะไปด้วยโคลนหนาประมาณ ๒-๓ นิ้ว ต้องเดินไปบนสะพานไม้ที่ทอดไว้สำหรับเดินจากประตูใหญ่เข้าไปในตัวเรือนจำ ภายในเรือนจำก็มีมืดและมีเหล่านักโทษผู้เคราะห์ร้ายประมาณ ๒๐ คน ยืนอยู่บนพื้นอันเฉอะแฉะด้วยโคลนสีดำ เมื่อเข้าไปภายในก็จะมีสภาพเหมือนโรงเก็บสินค้า มีนักโทษใส่โซ่คาคุกเฝ้าอยู่บนพื้นไม้ บ้างก็สูบบุหรี่ บ้างก็นั่งห้อยแขนอยู่ โรงเรือนมี ๓ ประตู ประตูแรกเป็นที่จองจำนักโทษที่ถูกจำคุกในระยะสั้น ประตูที่สองเปิดออกไปสู่ที่คุมขังนักโทษฉกรรจ์ และประตูที่สามเป็นประตูห้องจำคุกนักโทษหญิง ห้องซึ่งทั้งหมดแทบจะไม่มีอากาศหายใจ มีแสงสว่างก็เพียงที่ลอดเข้ามาทางรอยแตกของผนังเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีกลิ่นอันสุดจะทนทานอยู่ทั่วไป เราต้องคลานเข้าไปทางประตูที่จะเข้าไปสู่ห้องขังนักโทษหญิงซึ่งสูงเพียงแค่ ๖๐

เซนติเมตรเท่านั้น ข้าพเจ้าคิดว่าสถานที่เช่นนี้เปรียบไม่ได้แม้กับคอกหมูของเราชาวยุโรปเพราะสัตว์เลี้ยงคงอาศัยอยู่ไม่ได้

นักโทษเหล่านี้มีแผลน่าขยะแขยงและมีกลิ่นอันชวนคลื่นเหียน ขณะนี้นักโทษในเรือนจำแห่งนี้รวมทั้งสิ้น ๓๐ คน ในพื้นที่ประมาณ ๑๒ x ๗ เมตร ครึ่งหนึ่งของนักโทษทั้งหมดกำลังทำงานในขณะที่เราไปเยี่ยมเรือนจำ ทางการใช้ให้นักโทษเหล่านี้ทำงานให้เจ้านายและข้าราชการ ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งที่จะช่วยให้นักโทษเหล่านี้คงชีวิตอยู่ได้ เพราะหากปล่อยพวกนี้ไว้ภายในที่คุมขังอันเปรียบประดุจฝันร้ายตลอดเวลาแล้วน่าจะมีชีวิตอยู่ได้ไม่เกิน ๒ เดือน

บริเวณที่นักโทษทำงานจะมียามคอยเฝ้าดูอยู่ พวกยามเหล่านี้ล้วนแต่เป็นนักโทษที่ไม่มีเงินจ่ายค่าปรับและมาทำงานเป็นค่าปรับแทน ผู้คุมเรือนจำได้รับเงินเดือน ๑๒ รูปี ข้าพเจ้าเคยไปเยี่ยมเรือนจำต่าง ๆ มาหลายแห่ง ทั้งที่อยุธยา อ่างทอง ระแหง และปราจีนบุรี แต่ยังไม่เคยเห็นจำแห่งใดมีสภาพน่าเกลียดเลวร้ายและทำให้ข้าพเจ้าตื่นตระหนกดังเช่นที่เห็นในวันนี้ (พิษณุ จันทวิวัฒน์, ๒๕๔๓ : ๙๐-๙๑)

ทัศนคติของปีแอร์ โอรีต ต่อพระยาทรงสุรเดช (อ้น บุนนาค) ข้าหลวงใหญ่ มณฑลลาวเฉียง และบรรดาข้าหลวงเมืองต่าง ๆ

ในจดหมายเหตุการณ์การเดินทางของปีแอร์ โอรีต ได้แสดงทัศนคติเกี่ยวกับพฤติกรรมของพระยาทรงสุรเดชไว้หลายตอนซึ่งสะท้อนให้เห็นถึง (ความไร้) ศักยภาพของข้าราชการสยาม ความว่า

ข้าพเจ้าได้ยินบรรดาชาวยุโรปเสียงใหม่เล่ากันว่า บรรดาข้าราชการที่นี่แบ่งเป็นสองฝ่ายอันได้แก่ฝ่ายพระยามนตรีฯ (มีแต่คนพูดถึงแต่ในแง่ดี) ซึ่งก็ทำอะไรไม่ค่อยถนัดนักเนื่องจากอีกฝ่ายหนึ่งคือข้าหลวงใหญ่ คอยกั้น ๆ ไว้ ส่วนข้าหลวงใหญ่นั้นรู้สึกว่าคุณคนไม่ชอบนัก

บาเรตท์บันเรื่องพระยาทรงฯ ว่าช่วงที่ผ่านมาพระยาทรงฯ หายจากเสียงใหม่ถึง ๖ เดือน จะโผล่มาอีกในช่วงสั้น ๆ สถานการณ์เช่นนี้ไม่เป็น

ผลดีต่อการปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ

พระยาทรงฯ ไม่ได้มีผลงานสิ่งใดเลยในระยะเวลาเกือบจะ ๖ ปีที่ย้ายมาประจำที่นี้ ข้ออ้างที่ว่าได้สร้างถนนตึกเย็บจากเชียงใหม่ไปลำพูนก็ไม่เป็นความจริง การจัดตั้งตำรวจที่นี้ก็ชั่วร้ายทรู้งบหลวง ทำให้เกิดความไม่สงบขึ้นตามชนบททั่วไปแม้ว่าข้าหลวงใหญ่ จะไม่ยอมรับก็ตาม

ข้าหลวงใหญ่ ผู้ที่มีความตั้งใจดีเลิศ แต่ไม่เคยทำโครงการใด ๆ ให้สำเร็จเป็นชิ้นเป็นอันเลย ทั้งยังมีลักษณะนิสัยขี้อิจฉาและผูกใจเจ็บ

ข้าหลวงใหญ่ สุขภาพไม่ดีแต่มักแสวงทำป่วยมากกว่าอาการที่เป็นจริง

การละเลยต่อหน้าที่การงานของพระยาทรงฯ อยู่ในขั้นน่าตกใจมาก เมื่อวานนี้ข้าพเจ้าทราบข่าวว่าพระยาทรงฯ ไม่ได้ใส่ใจเลยว่าศาลต่างประเทศที่เชียงใหม่มีอำนาจหน้าที่อย่างไรบ้าง

ทัศนะเกี่ยวกับพฤติกรรมของพระยาทรงสุรเดชฯ ตามที่ปีแอร์ โอรีต ได้บันทึกนั้น เกิดจากการรับรู้ข้อมูลและจากการสังเกตเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นส่วนมาก ทั้งการละเลยการปฏิบัติหน้าที่ของข้าหลวงใหญ่และขาดความเป็นผู้นำ สันนิษฐานว่าบันทึกของเขาใน ส่วนที่เกี่ยวกับพระยาทรงสุรเดชฯคงอาจอยู่ในรายงาน ที่นำเสนอต่อเจ้าพระยาอภัยราชาและอาจจะเป็น เหตุผลที่ทำให้รัฐบาลสยามเรียกตัวพระยาทรงสุรเดชฯ กลับกรุงเทพฯ ทันทีเมื่อเกิดปัญหาจนมีการฟ้องร้องจากเจ้านายฝ่ายเหนือในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ ปีแอร์ โอรีต ยังได้บันทึกทัศนะต่อพฤติกรรมของข้าหลวง ข้าราชการหัวเมืองต่าง ๆ ไว้ ซึ่งแต่ละเมืองจะมีนิสัยที่ต่างกันออกไปแต่ส่วนใหญ่มักจะเป็นบุคคลิกภาพและภาพลักษณ์ที่ดีของข้าหลวง ข้าหลวงแต่ละเมืองมีชื่อเสียงปรากฏและอุปนิสัยตามทัศนะของปีแอร์ โอรีต ดังนี้



พระยาทรงสุรเดช (อ้น นวนาค)
ข้าหลวงใหญ่ผู้สำเร็จราชการ
มณฑลลาวเฉียง

ชื่อเมือง	ชื่อข้าหลวง	ทัศนคติที่มีต่อข้าหลวง
นครสวรรค์	ไม่ได้ระบุชื่อ (สันนิษฐานว่าหมายถึงพระยาตติยกรปลาค (อยู่) ซึ่งเคยเป็นข้าหลวงใหญ่เมืองหลวงพระบาง)	“ข้าหลวงเป็นผู้มีน้ำใจมาก”
ระแหง	พระยาสุจริตรักษา (อ่วม สุจริตจันทร์)	“ข้าหลวงเป็นชายอ้วน ลักษณะดี”
นครเชียงใหม่	พระมนตรีพจนกิจ (หนา บุณนาค) รองข้าหลวง (ต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาเดชาขุนตติยยามิศรภักดี พิริยะพานะ)	“ดูแข็งแรง สามารถพูดได้ทั้งภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมัน...เป็นผู้มีบุคลิกเปิดเผย ทำให้สามารถสนทนากันด้วยความสบายใจ”
ลำพูน	นายสน	“เป็นชายหนุ่มอายุน้อย บุคลิกเฉลียวฉลาด”
นครลำปาง	นายฟุ้ง	“นายฟุ้งข้าหลวงลำปางยังหนุ่ม ดูขยันขันแข็ง มีความตั้งใจดีและมีกิตติศัพท์ในความซื่อตรง”
เถิน	พระยาราชวงศ์	“เป็นชาวลาวจากเมืองแพร่”
เชียงราย	ขุนอรรถฯ (น้องชายของพระยาทรงสุรเดช ต่อมาได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระยารัตนาเขต)	“เป็นคนร่างเล็ก ใบหน้าร่าเริง มีท่าทางขยันขันแข็ง ดูอ่อนกว่าวัยมากแม้ว่าจะอายุ ๓๐ ปี”
น่าน	จ๋มื่นมหาดเล็ก (เรื่อง ภูมิรัตน์)	“ไม่สามารถพูดภาษาอังกฤษได้ แต่พูดภาษาส่วยอย่างชัดเจน”
แพร่*	นายโชค	ไม่ได้ระบุ

* ปีแอร์ โอรีตได้บันทึกเกี่ยวกับเจ้าหลวงเมืองแพร่ไว้ว่า “ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าจะมีที่อื่นใดในประเทศนี้ที่จะเอารัดเอาเปรียบยิ่งไปกว่าเจ้าหลวงที่เมืองแพร่ ข้าพเจ้าได้ฟังเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับเจ้าหลวงมากมาย เรื่องอุคคร่าผู้หญิงหรือเด็กสาวเกิดขึ้นทุกวันจนชาวบ้านผู้มาส่งสารเหล่านั้นเห็นเป็นเรื่องธรรมดาและเห็นว่าเป็นสิทธิของพวกเขา” (พิษณุ จันทวิวัฒน์, ๒๕๔๖ : ๑๗๑)

บันทึกของปีแอร์ โอर्ट ที่เกี่ยวกับข้าหลวงเมืองต่าง ๆ นั้น สะท้อนให้เห็นคุณสมบัติของผู้ปกครองแทบทั้งสิ้น มีทั้งบุคลิกเฉลียวฉลาด มีน้ำใจ รวมถึงมีความสามารถทางภาษาที่จะสื่อสารกับชาวต่างชาติ ความซื่อสัตย์สุจริต คุณสมบัติเหล่านี้ของข้าหลวงเป็นสิ่งที่ช่วยให้เกิดการพัฒนากำหนดเมืองเพื่อรองรับความเจริญที่กำลังจะแผ่ขยายเข้ามาสู่ท้องถิ่นและสามารถสร้างภาพลักษณ์ที่ดีจนกลืนอำนาจของผู้ปกครองท้องถิ่นได้ซึ่งนำไปสู่การลดทอนอำนาจของหัวเมืองประเทศราชจนหมดสิ้นในเวลาต่อมา

เศรษฐกิจ

เรื่องระบบเศรษฐกิจของหัวเมืองประเทศราชล้านนานั้นถูกขับเคลื่อนด้วยการสัมปทานป่าไม้และระบบการจัดเก็บภาษีซึ่งเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเพราะเป็นขั้นตอนหนึ่งที่รัฐบาลสยามใช้เป็นนโยบายเพื่อโยกอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางตั้งแต่ยุคที่เริ่มมีการเข้ามาจัดการดูแลหัวเมืองประเทศราชล้านนา กล่าวคือ ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ข้าหลวงเชียงใหม่ได้ชักภาษีร้อยละ ๒๕ จากการเก็บภาษีไม้สักของนครเชียงใหม่ นครลำปาง และนครลำพูนเป็นของตน เพื่อต้องการช่วยบรรดาเจ้านายฝ่ายเหนือที่ออกสัมปทานป่าไม้ให้แก่คนในบังคับอังกฤษในปัญหาเรื่องความขัดแย้งที่อาจเกิดขึ้น และใน พ.ศ. ๒๔๒๗ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ให้เจ้านครลำปางเก็บภาษีไม้สักให้สูงขึ้นเป็นร้อยละ ๓๑.๒๕ ส่งให้แก่รัฐบาลสยาม

การสัมปทานป่าไม้

การสัมปทานป่าไม้นับว่าเป็นแหล่งรายได้สำคัญของล้านนา ในแต่ละครั้งที่มีการสัมปทานป่าไม้จะมีการแข่งขันที่สูงเนื่องจากรายได้ของนครเชียงใหม่ที่ได้จากการสัมปทานใน พ.ศ. ๒๔๔๐ สูงถึง ๑๒๐,๐๐๐ รูปี ซึ่งแสดงว่าผู้ได้รับสัมปทานย่อมได้รายได้มากกว่าที่จ่ายภาษีให้กับทางการ ปัญหาจากการสัมปทานป่าไม้จึงเกิดขึ้นอยู่เสมอ การเดินทางขึ้นไปนครเชียงใหม่ของปีแอร์ โอर्ट ครั้งนี้ ปีแอร์ โอर्ट ได้บันทึกว่าพวกเขาป่าไม้กำลังไม่พอใจนายเอช. สเลด (H. Slade) ชาวอังกฤษซึ่งเข้ามารับราชการในกรมป่าไม้โดยรัฐบาลอังกฤษได้ให้ยืมตัวมารับราชการในสยามและเป็นอธิบดีกรมป่าไม้คนแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ (ต่อมามีลาออกจากราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔) เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์บางอย่างเกี่ยวกับป่าไม้ คือ

๑. ป่าไม้เป็นของเจ้านายเมืองเหนือ แต่สเลดกลับสั่งการต่าง ๆ ในนามของรัฐบาลสยามราวกับว่ารัฐบาลสยามเป็นเจ้าของ ทำให้เกิดความไม่พอใจอย่างรุนแรงสำหรับกลุ่มเจ้าของป่าไม้

๒. การประกาศมาตรการต่าง ๆ เกี่ยวกับการตัดไม้ไม่มีประสิทธิภาพ ชาวบ้านท้องถิ่นยังคงตัดไม้ทำฟืน รวมทั้งต้นสักที่ไม่ได้ขนาดตามที่กำหนดไปทำฟืน

๓. การปฏิเสธรการสัมปทานบางแห่งจะทำให้เกิดผลเสียอย่างร้ายแรง จนอาจทำให้บริษัทล้มได้ สัมปทานโดยทั่วไปมีอายุ ๖ ปี นับว่าเป็นช่วงสั้นเกินไปเมื่อเทียบกับพม่าซึ่งมีอายุ ๒๑ ปี การจ่ายเงินค่าสัมปทานเริ่มจากการที่เจ้าของป่าไม้ให้สัมปทานแก่บริษัทด้วยความเห็นชอบของสเลด และสเลดจะพิจารณาว่าบริษัทนี้เชื่อถือได้เพียงไร โดยจะไม่สนใจในเรื่องมูลค่าของสัมปทานว่ามากน้อยเพียงไร เงินจำนวนที่ตกลงกันแล้วนี้ ผู้รับสัมปทานจะจ่ายให้แก่เจ้าของป่าโดยตรง ส่วนภาษีจะเก็บจากปริมาณไม้ที่ตัด โดยจะเก็บที่ชัยนาท ครึ่งหนึ่งจะแบ่งให้กับเจ้าผู้ครองนคร

การรับรู้ข้อมูลของคนทั่วไปเข้าใจว่ากรรมสิทธิ์ป่าไม้ทั้งหมดของพระเจ้านครเชียงใหม่ได้ถูกโอนมาเป็นของรัฐบาลและจัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้นที่เชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ (สิริสวัสดิ์ ประยูรเสถียร, ๒๕๒๔ : ๔๒) แต่ในบันทึกของปีแอร์ โอรีต กล่าว่า “เจ้าหลวงเมืองแพร่เป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ป่าไม้ทั้งหมดในเขตเมืองแพร่ จึงไม่มีการเก็บภาษีเพื่อประโยชน์ส่วนตัวใด ๆ” (พิเชญ จันทวิทัน, ๒๕๔๖ : ๑๖๙) แสดงให้เห็นว่าแต่ละเมืองนั้น ผู้ที่เป็นเจ้าของป่าไม้ก็จะแตกต่างกันออกไป โดยที่กรรมสิทธิ์ป่าไม้ทั้งหมดของพระเจ้านครเชียงใหม่ได้ถูกโอนมาเป็นของรัฐบาลสยาม ขณะที่กรรมสิทธิ์ป่าไม้ที่เมืองแพร่ยังคงเป็นของเจ้าผู้ครองนครแพร่

ระบบภาษี

หน่วยเงินตราที่ใช้ คือ รูปี โดยอัตราแลกเปลี่ยนทางการ ๕ บาท เท่ากับ ๗ รูปี เงินเดือนของข้าราชการและเสมียนจ่ายเป็นเงินรูปีโดยใช้อัตราแลกเปลี่ยนข้างต้น เงินบาทซึ่งเป็นเหรียญเงินใช้ได้ทั่วไปแต่มีค่าเท่ากับ ๑ รูปีเท่านั้น สำหรับเหรียญ ๑ อัฐทองแดง ๔๔ อัฐแลกได้ ๑ รูปี เงิน ๑ บาทก็แลกได้ ๔๔ อัฐ โดยอัตราเงินบาทจึงมีค่าเท่ากับ ๑ รูปีเท่านั้น ผู้คนจึงไม่นิยมใช้จ่ายด้วยเงินของสยาม (บาท, สลึง) รายได้แผ่นดินของเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ (พิเชญ จันทวิทัน, ๒๕๔๖ : ๙๑-๙๒) มีดังนี้

อากรแสดมปี	๑๕,๐๐๐
ค่าปรับ ค่าธรรมเนียม ศาลต่างประเทศ	๒๓,๘๕๗
ค่าปรับ ค่าธรรมเนียม ศาลอุทธรณ์	๕๐๐
ค่าธรรมเนียมป่าไม้ (รวมส่วนของเจ้านาย)	๑๒๐,๐๐๐
ภาษีค่านา	๘๕,๐๐๐
ภาษีเหล้า	๓๓,๓๓๓
ภาษีฝิ่น	๑๔,๐๐๐
ภาษีสุกร	๓๗,๐๐๐
ภาษียาสูบ	๗,๐๐๐
ภาษีครั้ง	๑,๕๐๐๐
หมากพลู	๑๐,๐๐๐
อากรแสดมปีหนังสือเดินทาง	๑,๕๐๐
ค่าปรับ ค่าธรรมเนียม ศาลสถิตยุติธรรม	๔๐๐
ภาษีศุลกากร (พม่า), อาวุธ, กระสุน	๕๐
ใบอนุญาตเล่นการพนัน	๓,๐๐๐
ค่าธรรมเนียมโอนขายที่ดิน, สัตว์ ฯลฯ	๕,๐๐๐
รายได้ทั้งหมด	๔๘๒,๓๖๐

จากข้อมูลจะเห็นได้ว่าภาษีต้มกลั่นสุรา (ภาษีเหล้า) และภาษีฆ่าสุกร (ภาษีสุกร) ซึ่งเป็นภาษีที่รัฐบาลสยามส่งเสริมให้เก็บนั้น สามารถสร้างรายได้ให้กับนครเชียงใหม่เป็นจำนวนมาก ซึ่งรายได้เหล่านี้จะต้องนำมาใช้จ่ายเป็นเงินเดือนของบรรดาข้าราชการจาก รัฐบาลสยามและยังมีเงินจำนวนหนึ่งหักออกสำหรับเป็นเงินประจำปีของพระเจ้านคร เชียงใหม่ ๘๐,๐๐๐ รูปี เจ้านครลำปาง ๓๐,๐๐๐ รูปี เจ้านครลำพูน ๕,๐๐๐ รูปี รวมเงินที่หักไว้จ่ายเจ้าเมืองต่าง ๆ ๑๑๕,๐๐๐ รูปี คงเหลือ ๓๖๗,๓๖๐ รูปี

การจัดเก็บภาษีในแต่ละเมืองนั้นจะมีระบบที่แตกต่างกันออกไป ตามแต่พื้นที่ที่มี การออกกฎเกณฑ์แต่ระบบการจัดเก็บภาษีที่นครลำพูนและนครลำปางคล้ายกับที่นคร เชียงใหม่ แต่ก็มีบางที่ ๆ การเก็บภาษีมีความแตกต่างกันดังที่ปีแอร์ โอริตได้บันทึกการ เก็บภาษีที่บ้านแมชิ (สันนิษฐานว่าปัจจุบันคือตำบลบ้านแมชิ อำเภอยางป่ากร จังหวัด

เสียงใหม่) ไว้ว่า

(ที่บ้านแม่ขี้) การเก็บภาษีดำเนินการจัดเก็บด้วยวิธีการล่าหลังมาก และไม่ได้ส่งเงินให้กับการคลังของรัฐบาลสยามเลยแม้แต่น้อย นำไปแบ่งสรรระหว่างเจ้าทั้งหลาย จำนวนเงินที่เก็บภาษีได้ข้าหลวงเองก็ไม่ได้ใส่ใจ คาดว่าคงประมาณ ๕๐๐ รูปีเป็นอย่างสูง ถนนแต่ละสายจะมีสำนักงานศุลกากร คนที่ได้รับแต่งตั้งให้ทำงานตามสำนักงานเหล่านี้ไม่มีเงินเดือน แต่จะกันเงินที่เก็บค่าภาษีไว้จำนวนหนึ่งซึ่งเป็นจำนวนเงินที่น้อยมาก เมื่อกองคาราวานค้าขายผ่านมาจะต้องยื่นแสดงจำนวนสัตว์ต่างรวมทั้งอาวุธ และสินค้าที่จะนำเข้าสู่ตอพนังงานที่เชียงราย แม่ขี้ หรือเมืองฝางเพื่อจ่ายค่าภาษี วิธีการทั้งหมดนี้ค่อนข้างสับสน อัตราภาษีได้แก่สัตว์ต่างตัวละ ๑ สลึง ควายตัวละ ๒ สดางค์และช้างตัวละ ๓ รูปี (พิชญ จันทรวีทัน, ๒๕๔๖ : ๑๔๑)

ส่วนนครแพร่นั้นมีการเก็บภาษีในรูปแบบที่กำหนดขึ้นต่างจากที่อื่นด้วย กล่าวคือ ภาษีเหล่านี้จะเก็บล่วงหน้า ๑ ปี เป็นจำนวนเงิน ๒,๐๐๐ รูปี ที่เหลือจ่ายเป็นรายเดือน ภาษีคำนวณจัดเก็บโดยกรมคลัง โดยจะเก็บในอัตรา ๑๔ อัฐต่อไร่ พื้นที่นาแต่ละไร่มิรายได้จากการทำนาโดยเฉลี่ยประมาณ ๑๕ รูปี ข้าหลวงประมาณว่าในปีหนึ่ง ๆ จะเก็บภาษีได้ทั้งหมดราว ๑๐,๐๐๐ รูปี ภาษีสุกร (การฆ่าสุกร) ให้เจ้าภาษีรับประมูลในราคา ๑,๔๐๐ รูปี และการจัดเก็บโดยเจ้าภาษีให้เก็บ ๒ รูปีต่อสุกร ๑ ตัว ส่วนภาษีศุลกากรสำหรับสัตว์ที่นำเข้ามาในเขตนครแพร่มีการเก็บภาษีการนำช้างเข้ามาขายตัวละ ๒๐ รูปี รายได้ส่วนนี้ใช้เป็นรายจ่ายในการปฏิบัติงานข้าราชการ การออกหนังสือผ่านทางเก็บภาษีเล่มละ ๑ รูปี

นอกจากนี้ยังมีการเก็บภาษีการพนันซึ่งเก็บจากค่าธรรมเนียมซึ่งปีแอร์ โอไรต์ได้เล่าไว้ว่า “การเล่นการพนันอนุญาตเฉพาะวันหยุดหรือวันนักขัตฤกษ์ งานศพ งานเฉลิมพระชนมพรรษาและจะอนุญาตให้เล่นได้เฉพาะตอนกลางคืนเท่านั้น โดยมีค่าธรรมเนียม ๒๐ รูปี ทางกรมมิรายได้จากภาษีส่วนนี้ประมาณ ๑๐๐ รูปี” แม้ว่าเงินรายได้จากภาษีการพนันจะไม่มากแต่ก็แสดงให้เห็นว่าข้าราชการของรัฐบาลสยามรับรู้และยินยอมให้มีการเล่นการพนันอย่างถูกกฎหมาย ซึ่งขัดต่อนโยบายที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้วางไว้

ใน พ.ศ. ๒๔๒๗

ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระยาทรงสุรเดชได้อำนาจการพิราลัยของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เข้าควบคุมการบริหารทางการเงินของนครเชียงใหม่ ข้าราชการจากรัฐบาลสยามได้ ดำเนินการประมุขภาชีและรวบรวมภาชีต่าง ๆ การเข้ามาควบคุมการบริหารทางการเงิน ของพระยาทรงสุรเดชได้ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลสยามและ เจ้านายฝ่ายเหนือ บรรดาเจ้านายฝ่ายเหนือได้ยื่นหนังสือประท้วงมายังพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าพระยาทรงสุรเดชปฏิบัติราวกับเป็น “เพียงนายอำเภอ และ ผู้ใหญ่บ้านเท่านั้น” ดังที่กล่าวมาแล้ว ดังปรากฏในเวลาต่อมาว่าพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกพระยาทรงสุรเดชกลับกรุงเทพฯ ก่อนที่จะมีการจัดตั้งมณฑล พายัพขึ้นแทนที่มณฑลลาวเฉียงและส่งข้าหลวงคนใหม่ขึ้นไปปฏิบัติหน้าที่แทนทันที

สรุป

จดหมายเหตุการเดินทางของปีแอร์ ฮอร์ต นับเป็นเอกสารสำคัญในการศึกษา ประวัติศาสตร์ล้านนาช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครอง ที่สะท้อนให้เห็นปฏิกิริยาของ บรรดาเจ้านายหัวเมืองประเทศราชล้านนาที่มีต่อการปฏิรูปการปกครอง และบรรยาย ภาพระบบการทำงานของบรรดากลุ่มข้าราชการและอุปนิสัยของข้าหลวงที่รัฐบาลสยาม ส่งขึ้นไปร่วมปกครอง จดหมายเหตุฉบับนี้นับว่าเกิดขึ้นในช่วงเวลาสำคัญที่สยามพยายามดึง อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเพื่อป้องกันการเข้ามาแทรกแซงจากชาติตะวันตก และเนื่องจาก ผู้บันทึกเอกสารนี้เป็นตัวแทนของรัฐบาลสยามในฐานะผู้พิพากษา ข้อมูลเรื่องระบบ เศรษฐกิจและภาษี การศาลและอำนาจศาลจึงมีการบันทึกไว้อย่างละเอียดและมีความ ถูกต้องซึ่งข้อมูลเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญที่สยามนำมาเป็นข้อตกลงลดทอนอำนาจของกลุ่ม ผู้ปกครองชาวล้านนา และไม่ปรากฏในเอกสารใด ๆ เลย

อย่างไรก็ตาม การใช้เอกสารที่เป็นการบันทึกของชาวตะวันตกนั้น จำเป็นที่ จะต้องใช้ความพิถีพิถันในการเลือกรับและตรวจสอบข้อมูล เนื่องจากความอคติที่เกิด จากความแตกต่างทางวัฒนธรรมอาจส่งผลให้มุมมองบางอย่างไม่ตรงกับข้อเท็จจริงที่ ปรากฏ อย่างไรก็ดี ในการศึกษาประวัติศาสตร์หรือการจำลองภาพอดีตเพื่อให้มีมุมมอง ที่หลากหลายขึ้น จึงมีความจำเป็นต้องศึกษามุมมองของคนต่างชาติด้วย (ถ้ามี)

๗๖ หนังสือนิตยสารเรื่องศักดิ์

เพื่อให้ภาพประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาที่เราศึกษามีความน่าเชื่อถือ ชัดเจน และสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ไม่ถูกจำกัดแต่เฉพาะข้อมูล เอกสาร หรือมุมมองและทัศนะของคนในชาติเท่านั้น

บรรณานุกรม

คณะทำงานเฉพาะกิจการจัดทำหนังสือประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑-๓. **ประวัติ**

ศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ – พ.ศ. ๒๔๗๕. กรุงเทพฯ : อมรินทร์

การพิมพ์, ๒๕๒๕.

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกา พ.ศ. ๒๓๗๖ – พ.ศ. ๒๔๙๓. กรุงเทพฯ :

แพรวพินทยา, ๒๕๑๙.

คาร์ล บ็อคอัลเฟรด. **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง.** กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม,

๒๕๕๐.

จิระนันท์ พิตรปรีชา. **ลูกผู้ชายชื่อนายหลุยส์.** กรุงเทพฯ : สยามบันเทิง, ๒๕๕๒.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **นิทานโบราณคดี.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,

๒๕๐๕.

เดช บุญาค. **การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕–**

๒๔๔๘. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมศาสตร์, ๒๕๓๒.

พิษณุ จันทวิวัฒน์. **ล้านนาไทยในแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ :

สายธาร, ๒๕๔๖.

วิมลพรรณ ปิตริวัชชัย. **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ.**

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๔๗.

สมเด็จพระพันปีฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์.**

พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๓๗ ฉบับที่ ๑ ม.ค.-มิ.ย. (๒๕๕๘) ๗๗

สร้อยดี ประยูรเสถียร. “การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล : มณฑลพายัพ” ใน
มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์ เปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ : แสงรุ่งการพิมพ์,
๒๕๒๔.

สร้อยดี อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๑.
สุวรรณ สุวรรณโชติ. ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครอง
ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๙. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ๒๕๒๐.

หจข. ร.๕ บ.๑.๑๗/๘ รัชกาลที่ ๕ ถึงพระยาราชสัฏฐาภกร ลงเดือน ๘ จ.ศ. ๑๒๔๕
หจข. ร.๕ สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม ๑๐, ๗๘-๘๒.

หจข. ร.๕ ม.๒.๔/๒๐ สัญญาบัตรเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประทวน และเหรียญทาง
กระทรวงมหาดไทย ปี ๑๒๓ (๑๑ เม.ย. - ๒๐ มี.ค. ๑๒๓)

หจข. ร.๕ ม. ๕๘/๓๓ พระยาศรีสุนทเทพกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ถิ่นที่
๑๐/๑๓๕๒ ลงวันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๙

หจข. ร. ๕ ม. ๕๘/๔๐ เรื่องจัดระเบียบเก็บเงินค่าราชการแลผลประโยชน์ในมณฑล
พายัพ ลงวันที่ ๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๕

